دستور المبتدی
مع
تکملہ و تبصرہ



دستور المبتدی

مع

تکملہ و تبصرہ

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

اَلۡحَمۡدُ[۱] لِلّٰهِ الَّذِیۡ یُصَرِّفُ الۡاَحۡوَالَ وَیُخَفِّفُ الۡاَثۡقَالَ وَیَکۡشِفُ الۡعِلَلَ وَیُصۡلِحُ الۡعَمَلَ وَالصَّلٰوۃُ عَلٰی رَسُوۡلِهٖ مُحَمَّدِنِ الَّذِیۡ اَسَّسَ قَوَاعِدَ الدِّیۡنِ وَاَبۡنِیَةَ الۡاِسۡلَامِ وَعَلٰی اٰلِهٖ وَاَصۡحَابِهِ الَّذِیۡنَ بَذَلُوۡا جُهۡدَهُمۡ فِیۡ اِسۡتِنۡبَاطِ قَوَانِیۡنِ الۡحَلَالِ وَالۡحَرَامِ پس از حمد و صلوٰۃ میگوید بندۂ ضعیف گنہگار شرمسار امیدوار مغفرت پروردگار متعلم حقیر (صاحب غایۃ التحقیق ۱۲) **صفی بن نصیر** اَصۡلَحَ[۲] اللّٰهُ تَعَالٰی حَالَهٗ وَخَفَّفَ اَثۡقَالَهٗ هر گاه فرزند شیخ الاسلام ابو المکارم اسمٰعیل رَزَقَهُ[۳] اللّٰهُ تَعَالٰی عِلۡمًا نَافِعًا وَفَهۡمًا کَامِلًا چون تصریف پنج گنج بِعَوۡنِ اللّٰهِ تَعَالٰی وَحُسۡنِ تَوۡفِیۡقِهٖ[۴] (توفیق اینی ۱۲) تمام کرد خواستم که کتابے دیگر فارسی در علم صرف[۵] تعلیم کنم هیچ کتابے لایق تعلیم او نیافتم پس چند قوانین اعلال و ابدال و تخفیف ہمزہ و ادغام برائے تعلیم او درین مختصر جمع کردم و نام **دستور المبتدی** (بضم اول وفتح ثانی دفتر یکه قوانین ملک بدو جمع کرده باشند ۱۲) نهادم وبرائے ترغیب طالبان وارشاد راغبان سوالها وجوابها درین قوانین مندرج کردم و بیشتر قواعد متفرقه در سلک ضبط در آوردم و در

---

[۱] ہمہ ستائش خدائے راست کہ متغیر می گرداند حالات مخلوق را و سبک می کند بارہا را و دور می نماید بیماری ہا را و نیک میسازد کردار و درود نازل باد بر رسول وے محمد مصطفٰے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ محکم کردہ است قواعد دین و بناہائے اسلام و بر آل وے کہ صرف کردہ اند سعی خود را در بر آوردن قواعد حلال و حرام ۱۲.

[۲] نیکو کن خدا تعالےٰ حال ورا و سبک گردانا گرانیہائے اورا ۱۲.

[۳] نصیب کن اورا خدائے تعالیٰ علم سودمند و فہم کامل ۱۲.

[۴] التوفیق دست دادن کسے را بکارے ۱۲ ص۔

[۵] الصرف علم باصول یعرف بها احوال ابنیة الکلم التی لیست باعراب وغایته صیانة الذهن عن الخطاء اللفظی من حیث الصیغة و موضوعه الکلمة من حیث الصیغة ۱۲

دستور المنتهی ۱۲۔

ایضاح بیان آن کوشش بلیغ نمودم تا مبتدیان از نفع گیرند و از وضوح بیان وے بہرہ مند شوند
و از حق سبحانہ و تعالیٰ خواستم تا فرزندم عزیز الوجود و ہر کہ این مختصر را بخواند فہم کامل و علم نافع یابد و از
تاریکی جہل بیرون آمدہ در روشنی علم افتد و اللّٰہُ وَلِیُّ التَّوْفِیْقِ بِالْاِتْمَامِ بدان زَادَکَ اللّٰہُ
(وخدا صاحب توفیق ست باتمام ۱۲) (بیفزاید ترا خدا تعالیٰ علم سودمند و فہم کامل ۱۲)
تَعَالٰی عِلْمًا نَافِعًا وَّ فَہْمًا کَامِلًا کہ جملہ اسماء و افعال نزدیک اہل تصریف بر چہار
گونہ[۱] است صحیح و مہموز و معتل و مضاعف اما صحیح آن باشد کہ حرفے[۲] از حروف اصلی وے
حرف علت و ہمزہ و دو حرف صحیح از یک جنس نباشد چون ضَرْبٌ (زدن ۱۲) وَ بَعْثَرَ (برانگیخت ۱۲) وَ رَجُلٌ (مرد ۱۲)
وَ جَعْفَرٌ (نام مردے ۱۲) وَ سَفَرْجَلٌ (بہی ۱۲) و مہموز آن باشد کہ حرفے از حروف اصلی وے ہمزہ باشد و
آن بر سہ قسم ست مہموز الفاء چون اَمْرٌ وَ اَخْذٌ وَ اَمُرٌ وَ اَخْذٌ۔
و مہموز العین چون سَأَلَ وَ لَؤُمَ وَ سَئِمَ وَ رَأْسٌ وَ بُؤْسٌ وَ ذِئْبٌ (کردن ۱۲) (لئیم شدن ۱۲) (ملول) (سخت حاجتمند شدن ۱۲ صراح)
و مہموز اللام چون قَرَأَ وَ ہَنَأَ وَ کَلَاءٌ وَ خَطَأٌ و معتل آن باشد کہ حرفے[۳] از حروف اصلی
(گوارا شد طعام و شراب ۱۲ صراح)
وے حرف علت باشد و حرف علت سہ اند واو و الف و یا کہ مجموع وی وای باشد و
این حروف[۴] را حرف مد و لین نیز گویند اما حرف علت

[۱] بدانکہ در بعضے از کتب مختصر صرف اسماء و افعال را بر ہفت قسم منقسم ساختہ اند و از وست قول شاعر شعر صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہموز و اجوف؛ برین تقسیم وارد میشود کہ اگر مثال و اجوف و ناقص و لفیف را کہ در حقیقت اقسام یک قسم یعنی معتل ست اقسام اسماء و افعال قرار دادہ شود پس بایستی کہ اقسامش یازدہ باشد نہ ہفت ازانکہ مہموز منقسم میشود بسہ قسم مہموز الفاء و مہموز العین و مہموز اللام و مضاعف بدو قسم یکے تکرار دو حرف در فاء و عین چون دَدَنٌ دوم در عین و لام چون مَدَّ و ہمچنین لفیف بدو قسم لفیف مقرون و مفروق بلکہ از یازدہ بسیار ترقی شود اگر اقسام قسم معتبر کردہ شود ازانکہ مثال یا واوی ست یا یائی و ہمچنین لفیف مقرون دو حرف علت در وی یا واو یا لین یافتہ شود چون مین نام موضعے یا در آخرین چون حیی و اعتبار بعض اقسام دون بعضے ترجیح ست من دون المرجح پس اولے ترین قسم ست چنانچہ مصنف علیہ الرحمۃ اختیار کردہ ۱۲ فافہم و انصف ۱۲ مولوی انور علی غفرہ اللہ۔ [۲] قولہ این قید داخل ماند مثل اِضْرِبْ در صحیح و خارج شد از مہموز ازانکہ ہمزہ درین جا در موضعی حرفے اصول کہ موازن فا و عین و لام باشد نیست و این مصطلحات صرفیان ست لیکن در اصطلاح نحویان صحیح آنرا گویند کہ در آخرش حرف علت نباشد چنانچہ شاعرے بصنعت تلمیع گفتہ شعر و انی صحیح چیست بنزد یک نحویان؛ مالا یکون الآخرہ حرف علۃ؛ پس درین صورت سوائے ناقص یعنی معتل لام اطلاق صحیح بر معتل فا و معتل عین و مہموز و مضاعف صحیح باشد و نزد بعض مرفیان صحیح آنست کہ آنست معتل نبود برین تقدیر مہموز و مضاعف ہم صحیح باشد ۱۲ عبد العلی مدراسی؛ [۳] احتراز شد از مثل گوش و گوکب کہ داخل در صحیح ست چہ واو اینہا بجائے حرفے از حروف اصول نیست ۱۲ [۴] فاضل جاربردی در شرح شافیہ برائے فوائد مبتدیان در دو مقام می آرد کہ حروف علۃ را حروف مد و لین گویند تفصیلش اینکہ این حروف ثلثہ کہ واو و یا و الف ست یا ساکن ست و یا متحرک پس اگر ساکن ست خالی نیست زانکہ حرکت ماقبل آنہا یا موافق آنہا ست و یا مخالف پس اگر موافق ست درین صورت اینہا را حرف مدہ خوانند چون یَقُوْلُ وَ یَبِیْعُ وَ بَاعَ و ازینجا دانستی کہ الف ہمیشہ حرف مد باشد لاغیر و اگر حرکت ماقبل اینہا مخالف ست چون قَوْلٌ وَ بَیْعٌ حرف لین نامند و اگر متحرک ست چون وَعَدَ و یَسَرَ درین صورت مختص ست باسم حرف علت و گاہے مد و لین مرادف حرف آید یعنی تفصیلے کہ مذکور شد درین اطلاق ملحوظ نباشد ۱۲ (باقی آئندہ)

ازان گویند کہ اغلب بر زبان علیلان میرود و اعلال جاری در ایشان ست و مدہ ازان گویند کہ بمد

حرکت متولدست یعنی واؤ بمد ضمہ متولدست والف بمد فتحہ متولدست (پیداشوند ۱۲) ویا بمد کسرہ متولدست و ہم ازین جہت (کشیدن ۱۲)

واؤ اخت ضمہ است ویا اخت کسرہ والف اخت فتحہ است و لین ازان گویند کہ ضعیف[۱] اند بمنزلہ

نفس[۲] باشند ولہذا حرکت ثقیل بر خود و حرکت قوی بر ماقبل خود تحمل نتوانند کرد و از حالے بحالے

بسیار گردند گاہے حذف شوند (چوں لم یرم) و گاہے بدل شوند (چون قال) و گاہے ساکن شوند (چوں یدعو و یرمی ۱۲) و این حروف را ثقیل دارند و ثقیل ترین اینہا

واؤست پس یا پس الف والف خطے ست منتصب (ایستادہ ۱۲) کہ ہمیشہ ساکن باشد بے ضغطہ (درشتی ۱۲)

زبان چون مَا وَلَا و در ہیچ اسم متمکن[۳] و فعل متصرف[۴] الف اصلی واقع نشود مگر آنکہ زائدہ باشد

چون ضَارَبَ یُضَارِبُ یا بدل از واؤ یا بدل از یا باشد چون قَالَ[۵] و بَاعَ و بَابٌ و نَابٌ (دندان)

و یا بدل از حروف مکرر باشد چون دَسَّاھَا[۶] (پوشیدہ داشت اورا ۱۲) و در اسماے غیر متمکن چون ھٰؤُلَاءِ و در حروف معنوی

اصلی باشد غیر مبدل از چیزے چون مَا وَلَا و ہرچہ متحرک باشد بصورت الف و یا ساکن باشد

(بضم اول سختی وتنگی وتناس ۱۲ ص) باضغطہ ہمزہ بود چون اَمَرَ و سَاَلَ و قَرَاَ و قُرِئَ و رَاْسٌ و بُؤْسٌ و ہمزہ را الف

(بقیہ حاشیہ) اینہا شد و دریں اطلاق جائز است کہ واو و یای وَعْدَ و یَیْسَرَ را نیز حرف مد ولین گویند (حاشیہ صفحہ ہذا) [۱] شیخ رضی گوید کہ در گردانیدن این حروف از حالے بحالے دلیل بین ست بر ضعیف بودن آنہا در کمال خفت کہ ادنی حرکت ثقیلہ را بر خود تحمل نمی توانند کرد و ہم کثرت و قوع اینہا در کلمات بحدیکہ ہیچ کلمہ نیابی کہ از ینہا یا از ابعاض اینہا کہ حرکات ست خالی بودہ باشد متقاضی تخفیف ست ۱۲ مولوی انور علی غفر اللہ تعالے [۲] یعنی دم چرا کہ دم ضعیف میباشد ازین جہت این حروف را حروف ہوائی گویند ۱۲ [۳] یعنی معرب و دلیل برین استقراء وست و شیخ رضی در شرح شافیہ بر عدم اصالت الف در اسمائے متمکنہ و افعال وجہے متین ایراد کردہ بیانش آنکہ اسم متمکن یا ثلاثی ست یا رباعی ہمچو فعل یا خماسی و محل الف در اسم ثلاثی یا اول ست یا با وسطہ یا آخر ست کہ ابتدا بساکن متعذر ست و ہمچنین آخر محل حرکات اعرابیہ است والف صلاحیت حرکت ندارد و وسط در تکبیر و تصغیر متحرک میشود پس وقوع الف اصلی در ہر سہ جا در ثلاثی ممکن نشد و ہمین وجہ اول و ثانی و رابع در رباعی الاسم واما در موضوع ثالث رباعی از انکہ در تصغیر متحرک میشود والف حرکت قبول نمیکند واما در اول و ثانی و ثالث خماسی بعلتے کہ در رباعی دانستی و قوع الف ممکن نیست باقی ماند رابع از انکہ متعقب اعراب و تکبیر ست و حرف خامس خود مورد اعراب ست واما عدم وقوع الف اصلی بجائے حروف ثلاثہ در فعل ثلاثی او آنست کہ فعل ماضیش واجب ست کہ ہر سہ حرفش متحرک باشد و فعل رباعی فرع ثلاثی ست ۱۲ [۴] قید تصرف در فعل ظاہر زائدست چہ در فعل خواہ متصرف باشد چوں قَالَ و خواہ غیر منصرف باشد چوں عَسٰی الفش بدل از واؤ و یا باشد نہ اصلی ۱۲ مولوی انور علی [۵] قولہ قال و باع الخ اصلہا قَوَلَ و بَیَعَ و بَوَبٌ و نَیَبٌ بود بقاعدہ معلوم الف شد ۱۲۔

[۶] قولہ دسّاھا کہ در اصل دسّسھا بود سین سوم را یا بدل کردند و یا را الف نمودند ۱۲۔

میگویند بر طریق مجاز چون الف[1] وصل و الف قطع و الف استفهام همزه را در خط یک صورت نیست

نحو اضرب ۱۲ — نحو اکرم ۱۲

در اول کلمه بصورت الف مینویسند چون أَبٌ و أُمٌّ و اِبْنٌ و در وسط کلمه اگر همزه ساکن باشد بر وفق

حرکت ماقبل او مینویسند چون بُؤْسٌ و رَأْسٌ و ذِئْبٌ و اگر متحرک باشد بر وفق حرکت نفس او

مینویسند چون سَأَلَ[2] و سَئِمَ و رَؤُفَ و اگر در آخر کلمه باشد و قبل او متحرک بود بر وفق حرکت

بستوه آمد — مهربان شد ۱۲

ماقبل او مینویسند چون قَرَأَ و وَطِئَ و وَفَتِئَ و اگر ماقبل او ساکن باشد او را در خط صورتے نیست

همیشه شد ۱۲

چون جُزْءٌ و خَبْءٌ و دِفْءٌ[4] مگر آنکه در آخر او چیزے متصل شود انگاه بر وفق حرکت نفس او می نویسند

پنهان کردن ۱۲ — مثل ضمیر متصل و علامت تثنیه و جمع و تانیث و یائے نسبت ۱۲

چون هٰذَا جُزْؤُكَ و رَأَيْتُ جُزْأَكَ و نَظَرْتُ إِلَى جُزْئِكَ بدانکه هر جا همزه را بصورت یاء نویسند نقطه

کردن دران یا محض خطاست چون قَائِلٌ[5] و بَائِعٌ و مانند آن و این نزدیک ابو علی فارسی ست

و اتفاق اکثر اهل تصریف همبرین ست زیرا که این همزه است بصورت[6]

---

[1] الف وصل آنرا گویند که در حالت اتصال بیفتد و الف قطع آنست که در حالت اتصال نیفتد و الف استفهام آنرا گویند که طلب فهم کنند که آیا همچنین ست یا نه ۱۲ مولوی انور علی [2] و اگرچه قبل او حرف عارض داخل شود چون لِأَب و لِأُبن و لام مگر در لَئِنْ و لِئَلَّا و یَوْمَئِذٍ و حِينَئِذٍ و هٰؤُلَاءِ که کتابت این خلاف قیاس است ۱۲ [3] و اما اگر ماقبل این همزه متحرک ساکن باشد چون یَسْأَلُ و یَنُوءُ و یَسْئِمُ در ینجا درصورت اثبات و حذف آن خلاف ست مذهب مشهور آنست که بر وفق حرکت نفس او نویسند خواه همزه دران کلمه تخفیف شده حذف شده باشد چون مَسْأَلَة بحذف همزه در تلفظ نه در کتابت یا نه و بعضی همزه مفتوحه را فقط از کتابت ساقط کنند نحو مَسَلَة و اکثرے ساقط می کنند همزه را که بعد الف واقع شود بسبب کراهت مثلین چون سَاءَلَ ماضی از باب مفاعلة زیرا که اگر سَاأَلَ نوشته شود اجتماع دو مثل لازم آید و بعض جمیع همزات متوسطه ساکنه را که بعد ساکن واقع شود وقت تخفیف و قبل از ان کتابت هم ساقط کنند ۱۲ مولوی انور علی [4] اے در حالت رفع و جر و اما در حالت نصب بالف نوشته شود چون رَأَيْتُ خَبْأً و دِفْأً و در حقیقت این صورت همزه نیست بلکه صورت تنوین ست و بدانکه در ینجا اقوال دیگر ست یکے آنکه ماقبل ساکن اگر مفتوح ست همزه را در هر سه حال حذف کنند چون هٰذَا خَبْءٌ و مَرَرْتُ بِخَبْءٍ و رَأَيْتُ خَبْأً اگر مکسور ست چون دِفْءٌ بیا نوشته شود چون دِفِيءٌ در هر سه حال و اگر مضموم ست بواو مطلقا در هر سه حال چون جُزْءٌ دوم آنکه اگر ماقبلش مفتوح باشد حذف کرده شود مطلقا و اگر مضموم یا مکسور باشد بواو نوشته شود مطلقا و قیل بحذف حرکتها بعد ازین این فرقه هم اختلاف کرده اند در صورت منون که آیا بدو الف شود و یا بالف و همزه آخر ۱۲ مولوی انور علی غفر الله الولی [5] فاضل جاربردی گفته که حریری در رساله قطا در نحو قائل نقطه داده و این خطاست و حکایت کرده اند که ابو علی فارسی برائے ملاقات شخصی رفت که معروف بود بعلم ناگاه دید که روبرو لیش جزوے نهاده است که دران قائل بدو نقطه زیر یا نوشته بود آن پرسید که این کدام کس نوشته است آن شخص گفت که من نوشته ام پس دید ابو علی بسوی او بهیات غضب تیز تیز و گفت ضائع کردم گامهائی که زدم در زیارت این چنین کس و خود همو ساعت بر دن رفت ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله الولی [6] قوله و همچنین یا را که الف مقصوره نویسند چون اولیٰ و رمیٰ نقطه دادن خطاست آری وقتیکه موصول نویسند از نقطه ضرور ست چون اولیٰك و رمیٰك از جهت رفع التباس بخلاف صورت اول که ایمن از التباس ست کذا قال المحقق السیوطی فی شرح النقایه ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله تعالیٰ.

ع اما در نحو سُئِلَ بیاء و لِقَرِيكَ بواو نویسند نزد سیبویه موافق قیاس نزد اخفش بالعکس یعنی سُؤِلَ لِقَرِيكَ یعنی موافق حرکت ماقبل همزه ۱۲.

یاء و همچنین هر الفیکه بصورت یاء مینویسند آنرا نیز نقطه کردن خطاست چون رمٰی و سعٰی زیراکه این الف ست مرقوم بصورت یاء **معتل** بر دو گونه است معتل بیک حرف و معتل بدو حرف اما معتل بیک حرف بر سه گونه است **معتل فاء** چون وَعَدَ و یَسَرَ و وَعْدٌ و یُسْرٌ و این را مثال نیز گویند و **معتل عین** چون قَالَ و بَاعَ و قَوْلٌ و بَیْعٌ و این را اجوف نیز گویند و **معتل لام** چون غَزَا و رَمٰی و غَزْوٌ و رَمْیٌ و این را ناقص نیز گویند و معتل بدو حرف بر دو گونه است **معتل فا و لام** چون وَقٰی و وَشٰی و وَقْیٌ و وَشْیٌ و این را لفیف مفروق نیز گویند و **معتل عین و لام** چون طَوٰی و حَیِیَ طَیٌّ و حَیٌّ **معتل فا و عین** چون وَیْلٌ و یَوْمٌ و این نوع در فعل کمتر آمده است و این هر دو نوع را لفیف مقرون گویند و معتل سه حرفی بغایت کمتر ست جز لفظ واو و یاء و وَوَّیْتُ و یَیَّیْتُ یافته نشده است و **مضاعف** آن باشد که از حروف

---

۱ بدانکه در لفیف مفروق روا است که فا کلمه و لام کلمه اش هر دو واو باشد و این کا لنا درست چون وَاوٌ که اصلش نزد ابو علی ویو بوده ست و از دست وَوَّیْتُ و اوٌ ای کتبتها که اصلش ولوت از باب تفعیل بود و او که در رابع بود بیا بدل کردند وَوَّیْتُ شد و روا است که هر دو یا باشد چون یَیَّیْتُ ای النعمة و این نیز قلیل ست و روا است که فا کلمه اش واو و لام کلمه یا باشد چون وَقٰی و وَشٰی و این بسیار است و عکس این نیامده و در لفیف مقرون در هر دو موضع فا و عین واو نیامده الا در اول که بر قول صحیح اصلش اول بود آری درین هر دو جا یا آمده است چون یَیْن بالتحریک نام وادی و در اسماء بجای فا کلمه واو و بجای عین یا چون ویل و ویت و بالعکس چون یوم و یوح آمده است و مصنف میگوید که در فعل کمتر آمده است شاید جاے از نظر ش گزشته باشد مگر وقوع واو بجائے عین و یا بجائے لام بسیار است چون طوٰی و روٰی و اما بالعکس پس مازنی بآمدن آن قائل ست بدلیل حیوان و حیوة و نزد جمهور اصلش حییان و حییة بود است بدو یا و وقوع واو بر دو موضع عین و لام چون قَوِیَ که اصلش قَوُوَ بود قلیل ست همچو وقوع یا درین هر دو جا چون حَیِیَ ۱۲ انور علی رح ۲ے برابرست که واو فا کلمه واقع شود یا عین کلمه چون ویل و ویب بمعنی ویل و ویبة پیمانه مقدار رطل و یح و یمة و ین و ینی و یا بالعکس چون یوم و یوح و یوح بمعنی آفتاب و یون و یوان هر دو نام موضع ۱۲ مولوی انور علی رح

۳ے قوله بدانکه در اصل واو رح خلاف ست نزد اخفش اصلش و وو بالتحریک بوده است واو ثانی را بجهت انفتاح ماقبل الف کردند و برین قول ماضیش از باب تفعیل اَوَّیْتُ است که در اصل وَوَّوْتُ بود و او آخر را بسبب وقوع او در رابع یا کردند وَوَّیْتُ شد پس واو اول را از جهت ثقل بهمزه بدل کردند و چون اَوَّیْتُ شد و ثعلب واو اول را برقرار دارد و بهمزه بدل نماید ابن جنی درین باب برو رد کرده است و حق با ابن جنی ست و مصنف رح متابعت ثعلب نموده و لغت غیر فصیح یعنی وَوَّیْتُ در کتاب خود آورده است و نزد ابو علی اصلش وَیْوٌ بالتحریک بوده است و برین قول ماضیش از باب تفعیل وَیَّیْتُ که در اصل وَیَّوْتُ بود خواهد آید و او را که در رابع بود یا کردند وَیَّیْتُ شد و همچنین اصل یاء رح نزد ابو علی یَوَیٌ بالتحریک بود و او را بانفتاح ماقبل الف کردند و یای آخر را همزه یاء رح شد و برین قول ماضیش از باب تفعیل یَوَّیْتُ یاءً ای کتبتها بلا تعلیل خواهد آید و نزد دیگران اصلش یَیَیٌ بوده است تعلیلی که در یوی دانستی یاء گردید و برین قول ماضیش از باب تفعیل یَیَّیْتُ بدون تعلیل خواهد شد ۱۲ مولوی انور علی رح

اصلی او دو حرف صحیح از یک جنس باشند و در ثلاثی بجائے عین ولام[1] چون مَدَّ وفَرَّ (گریخت ۱۲) وسَبَبٌ وعَدَدٌ

و در رباعی بجائے فا ولام اول وعین ولام ثانی چون زَلْزَلَ (یک جنبانید ۱۲) و زَحْزَحَ (دور کرد ۱۲) و ذَبْذَبَ (دفع کرد ۱۲) و مَضْمَضَ (جنبانید زبان ۱۲)

پس مجموع اصول اجناس اسماء وافعال ده نوع مذکور ست[2] یعنی صحیح ومهموز فا ومهموز عین ومهموز

لام ومثال واجوف وناقص ولفیف مفروق ولفیف مقرون ومضاعف وده نوع دیگر از اجناس

مرکب ست مضاعف ومهموز فا چون اَمَرَّ واُمٌّ ومضاعف ومثال چون وَدَّ ووُدٌّ (دوست داشتن ۱۲)[3] ومهموز

فا واجوف چون اٰسَ (چیزے داد ۱۲ صحاح) واُوْسٌ ومهموز فا وناقص چون اَتٰی واَتْیٌ ومهموز فا ولفیف مقرون چون

اٰوٰی واُوِیٌّ (جائے پناه گرفتن ۱۲) ومهموز عین ومثال چون وَأَدَ (زنده در گور کردن ۱۲) ووَأْدٌ ومهموز عین وناقص چون رَأٰی ورَأْیٌ

ومهموز عین ولفیف مفروق چون وَأٰی ووَأْیٌ ومهموز لام ومثال چون وَدَأَ ووَدْءٌ (وعده کردن ۱۲) ومهموز

لام واجوف چون نَاءَ ونُوْءٌ (بگرانی برخاستن وافتادن ۱۲) چون شناختی اجناس اسماء وافعال را پس بدان که صرف صحیح بر

اصل خود است یعنی بر حال خود ست تعلیل وتغییر[4] نمی پذیرد وصرف مهموز فا ومثال بر وفق صرف

صحیح ست مگر در چند محل که یاد خواهم کرد انشاء الله تعالی (در بحث تخفیف همزه واعلال) وصرف اجوف از تفعیل ومُفاعلة وتفعّل

وتفاعل نیز حکم صرف صحیح دارد چون جَوَّزَ یُجَوِّزُ تَجْوِیْزًا فهو مُجَوِّزٌ ومَیِّزْ

---

[1] قوله واجتماع دو حرف صحیح از یک جنس در فاء وعین چون دَدَنٌ بالتحریک بمعنی لهو ولعب وهمچنین در فا ولام چون قلق وهمچنین بجائے فا وعین ولام چون ققق بالتحریک بمعنی آواز طفل قلیل ست لهذا مصنف رح بران اعتنا نکرده تعریف مضاعف را مقید بآمدن این دو حروف بجائے عین ولام کرده است ۱۲ مولوی انور علی رح [2] قوله بدانکه ده نوع که مصنف رحمة الله تعالی از اجناس مرکب ذکر کرده اشهر الانواع ست ورائے آن دو نوع دیگر ست که امثله اش دیگر برائے عموم فائده بیان می کنم مهموز فا ومهموز لام چون اَدَعَ الغنم سیر کرد او را وآكاءَ اِكاءةً وعده مستحکم گرفت از غر ضدار خود رو بروے گواهان مهموز فا واجوف ومهموز لام چون آءَ آلاءً دِیْعَه دباغت کرد پوست ۱۲ مولوی انور علی غفر الله الولی [3] چون مُدٌّ که در اصل اُمْدُدٌ بود همزه را او کرده حذف کردند وهمچنین تَعِدُ وعِدْ که در اصل تَوْعِدُ واَوْعِدْ بود واو را حذف کردند بقاعده مشهور ۱۲ [4] اے ابنیه صیغش مصئون از تغییر وتبدل ست وازین جا دانستی که خطاست انچه ملا صادق بر حاشیه شرح جامی وسید علی شارح صمدیه تمیز بر وزن کنیز وتغییر بر وزن صغیر نوشته اند ویک یا را بجهت تعلیل ازینجا افگنده چنانچه گفته اند که تغیر وتمیز در اصل تمییز وتغییر بود یا بود کسره بر یا ثقیل داشته ساکن کردند پس یک یا را بجهت التقائے ساکنین حذف نمودند چه تعلیل در مصدر تفعیل ممتنع است صرح به ائمة الصرف وعجب ست که بعضے ناواقفان تقیید وتایید را بهمزه قبل یا خوانند وهمزه بران نویسند چه این یاست همزه خواندنش وجهے ندارد واما توکید وتاکید دو کد واکد هر دو تفعیل ست نه اینکه واو را همزه کرده اند ۱۲ ـ

یُمَیِّزُ تَمْیِیْزًا فَهُوَ مُمَیِّزٌ وَعَاوَنَ یُعَاوِنُ مُعَاوَنَةً فَهُوَ مُعَاوِنٌ وَعَایَنَ یُعَایِنُ مُعَایَنَةً فَهُوَ مُعَایِنٌ وَتَجَوَّزَ یَتَجَوَّزُ تَجَوُّزًا فَهُوَ مُتَجَوِّزٌ وَتَغَیَّرَ یَتَغَیَّرُ تَغَیُّرًا فَهُوَ مُتَغَیِّرٌ وَتَنَاوَلَ یَتَنَاوَلُ تَنَاوُلًا فَهُوَ مُتَنَاوِلٌ وَتَغَایَرَ یَتَغَایَرُ تَغَایُرًا فَهُوَ مُتَغَایِرٌ جز این چهار باب که مذکور ست از اجوف وہمہ ابواب ناقص جاے اعلال وتغییر ست وہرچہ ازان بروزن صحیح آید بر اصل خود باشد[1] چنانچہ یَدْعُوْنَ وَیَرْمِیْنَ بروزن یَفْعُلْنَ وَیَفْعِلْنَ وَدَعَوْنَ وَرَمَیْنَ بروزن فَعَلْنَ آمده است بر اصل باشد وانچہ بروزن صحیح نیست برائے وے اصلے بروزن صحیح پیدا آرند واعلال وتغییر[2] آن را مبنی بر قوانین تعریف دانند چون یَعِدُ بروزن یَفْعِلُ نیست (بروزن یفعل ست ۱۲) در اصل یَوْعِدُ بروزن یَفْعِلُ گویند وقَالَ (بروزن فال ۱۲) بروزن فَعَلَ نیست در اصل قَوَلَ بروزن فَعَلَ پیدا آرند ہمچنین سائر صور اعلال وادغام وتخفیف ہمزه چون ذَبَّ که در اصل ذَبَبَ بود وفَرَّ که در اصل فَرَرَ بود ویَأمُرُ که در اصل یَأْمُرُ بود اعلال تخفیف

[1] بدانکه مراد مصنف ؒ ہرچہ ازان بدون جریان قاعده تعلیل بروزن صحیح آید بر اصل باشد بوده است نہ آنکہ ہر اسمیکہ بروزن صحیح باشد قبل تعلیل یا بعد آن بر اصل ست چہ اگر ہمین مراد باشد لازم آید که یَاخُذُ وَیَأمُرُ وَیَرْضَیَانِ وَیَدُ عَیَانِ وامثال آن ہمہ بر اصل باشند ولا یتفوه بہ احد الا من غلب وہمہ علے عقله وقرینہ برین قید سیاق وسباق ست واما سیاق پس قول اوست وہمہ ابواب ناقص جائے اعلال وتغییر ست اما سباق پس قول وے وانچہ بروزن صحیح نیست برائے وے اصلے بروزن صحیح پیدا آرند واعلال وتغییر آنرا مبنی بر قواعد تعریف دانند چوں یَعِدُ الخ یعنی در ہر یکے ازانہا قاعده اعلال وتغییر جاری میشود الا ہرچہ ازانہا بروزن صحیح باشد که درانجا تعلیل ممتنع ست پس دعی وامثال آن داخل است در قول او وہمہ ابواب ناقص جائے اعلال وتغییر ست وخارج ست از قول او وہرچہ ازآن بے جریان قاعده تعلیل بروزن صحیح آید بر اصل باشد چہ غرض ازین عبارت بیان ضابطہ ست که اعلال کدام کدام جا جاری میشود وکدام جا ممتنع ست پس ہرچہ بے جریان قاعده تعلیل بروزن صحیح ست تعلیل درانجا ممتنع است بروزن صحیح نیست تعلیل درانجا ضرور ست گو بعد تعلیل بروزن صحیح شده باشد الحاصل امارت جریان یکے آنکہ بروزن صحیح نباشد چوں یَعِدُ وامثال آن بروزن یفعل نیست بلکہ واوش از جہت تعلیل ازینجا افتاده است دوم آنکہ حرفے در کلمہ یافتہ شود که در سائر مشتقات آن بجائے آن حرفے دیگر ست چون دعی وامثال آن پس معلوم کردند که واوش بیا مبدل شد ونہایۃ الامر اینکہ مصنف ؒ امارت اول بجہت کثرت دوران آن وابنیہ کلمہ بیان کرده چنانچہ دأب مختصرات غالبًا ہمیں است که برائے افادت مبتدیان اشہر را ذکر میکنند وقلیل الوجود را نظر بر مطولات کرده میگذارند واز قید اجرای تعلیل که مفہوم او سیاق وسباق ست کما عرفت سکوت ورزیده ہذا اذکیتوا مایقع الخبط والغلط من ترك اعتبار التقییدات والحیثیات فی العبارات ولذا قیل لولا الاعتبارات لبطلت الحکمة انور علی [2] بدانکہ اعلال را تعلیل وتحویل نیز گویند وآن از روئے لغت دور کردن علت ثقل باشد واز روئے اصطلاح تغییر حرف علت ست بغرض حصول تخفیف که بقاعده مطرده باشد مثل قَالَ واقُوْلُ وقُلْتُ پس از قید اطراد خارج شد عَائِمٌ بالہمزه در عالم ویدٌ ودَمٌ در یَدَیٌ ودَمَیٌ واعلال این سه تصرف حاصل شود ابدال[1] واسکان[2] وحذف[3] چنانچہ مصنف ؒ ذکر کرده وحرف علت نزد اکثر سه[3] است واو[1] والف[2] ویاء[3] وبعضے ہمزه را نیز بسبب تغییر اینکہ وارد از حرف علت شمارند ۱۲ مولوی عبد العلی مدراسی ۱۲۔

اللہم اغفر لکاتبہ ولمن سعی فیہ ع پس واو ابجریان قاعده معلوم حذف کنند ۱۲

کردن حرف علت بود بابدال یا باسکان یا بحذف و ابدال داشتن حرفی بود بجائے حرفی دیگر چون قَالَ کہ دراصل قَوَلَ بود و اسکان انگندن حرکت بود چون یَدْعُوْ کہ دراصل یَدْعُوُ بود و حذف انگندن حرفی بود چون یَجِبُ کہ دراصل یَوْجِبُ بود و ادغام[1] درلغت آوردن لگام در دہن اسپ بودہ و در اصطلاح صرفیان درآوردن حرفی بود در حرف مانند آن چنانچہ از دو حرف یک حرف مشدد کردہ شود چون مَدَّ[2] کہ دراصل مَدَدَ بود حرف اول را مدغم خوانند وحرف دوم را مدغم فیہ ۔ و ابدال بر سہ گونہ است بدل از حروف اصلی قَالَ وبَاعَ وبدل از حروف زائدہ چون ضُوْرِبَ وبُوْیِعَ کہ واو ایشان بدل است از الف ضَارَبَ وبَایَعَ و آن زائدہ است وبدل[3] از بدل چون یُدْعٰی ویُرْضٰی کہ الف ایشان بدل ست ازیاء ویاء بدل ست از واو و اسکان بر دو گونہ است اسکان بغیر نقل حرکت چون یَدْعُوْ[4] ویَرْمِیْ و اسکان بنقل حرکت و این نیز بر دو نوع ست نقل[1] بسوی ساکن چون یَقُوْلُ[5] ویَبِیْعُ ونقل بسوئے متحرک بعد ازالہ حرکت ماقبل چون قِیْلَ وبِیْعَ وحذف بر دو گونہ است حذف[1] یک حرف اصلی و این مشترک ست میان اسم

---

[1] این تفسیر ادغام موافق تاج بیہقی ست و صاحب تاج گوید کہ ازین ست ادغام الحروف فی الحروف انتہی و شارح اصول و دیگر معتبرین ادغام از باب افعال و افتعال ہر دو آوردہ اند و در کافی گفتہ افعال لغت کوفیہ است و بتشدید دال از افتعال لغت بصریہ ۱۲ [2] قولہ دو حرف صحیح دریک جا آمدند و ہر دو متحرک و ماقبل آنہا نیز متحرک اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند مَدَّ شد ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ تعالیٰ [3] دراصل یُدْعَوُ ویُرْضَوُ بود واو بود در موضع ثالث یعنی در دعا و رضی اکنوں بجائے رابع افتاد و حرکت ماقبل مخالف واو بود واو را بیا بدل کردند بعدہ یا متحرک ماقبلش مفتوح آن یا را با الف بدل کردند یُدْعٰی ویُرْضٰی شد ۱۲ ۔ مولوی انور علی رحمہ اللہ ۔
[4] دراصل یَدْعُوُ ویَرْمِیُ بود ضمہ بر واو و یا دشوار داشتہ ساکن کردند یَدْعُوْ ویَرْمِیْ شد ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ ۔
[5] دراصل یَقْوُلُ ویَبْیِعُ بود حرکت ضمہ بر واو و کسرہ بر یا دشوار بود نقل کردہ بما قبلش کہ ساکن بود دادند یَقُوْلُ ویَبِیْعُ شد ۱۲ ۔

وفعل چون اَبٌ[1] وَ اَخٌ[1] وَيَعِدُ[2] وَيَضَعُ[3] وحذف دو حرف اصلی مختص بفعل ست چون قِ[4] وخِ[4] وادغام بر دو گونه است ادغام دو حرف متجانس چون مَدَّ وادغام دو حرف متقارب در مخرج (یعنی نزدیکتر یا دو لحاظ صفتی کی نگاه ۱۲) چون عَبَدْتُّ وَلَبِثْتُّ وہر یکے ازین بر سہ گونہ است واجب[1] چون مَدَّ وجائز[2] چون لَمْ يَمُدَّ وممتنع[3] چون مَدَدْنَ وہر یکے ازین در فصل قوانین ادغام یاد کردہ آید وتخفیف ہمزہ گاہے بابدال باشد چون اٰمَنَ اِيْمَانًا وگاہے بحذف چون اُكْرِمُ (در اصل ءاکرم ۱۲) وگاہے بتسہیل یعنی بین بین[6] ساختن وبین بین آن باشد کہ ہمزہ رامیان مخرج او ومخرج حرفیکہ حرکت ہمزہ مناسب آن حرف ست تلفظ کنند چون سَاَلَ وہر یکے ازین در فصل تخفیف ہمزہ یاد کردہ آید وتخفیف او باسکان نیامدہ است وہمچنین تخفیف او بحذف در ابتداے کلمہ نیز نیامدہ است ونَاسٌ کہ در اصل اُنَاسٌ بود بضم ہمزہ شاذ ست یعنی بر خلاف قیاس چون شناختی انواع اعلال وادغام وتخفیف ہمزہ پس بدانکہ ہر یکے ازینہا مبنی بر قوانین تصریف بود وآن قوانین کہ در کلام عرب حاجت بدان بیشتر است ومبتدی آنرا ضبط تواند کرد درین مختصر (در پنج فصل ۱۲) یاد کنم بتوفیق اللہ تعالےٰ

لے در اصل اَبَوٌ وَاَخَوٌ بود. واو را خلاف قیاس حذف کردند ازین جا دانستی کہ اَبٌ واَخٌ سزاوار نیست کہ اینجا ذکر کردہ شود چہ کلام در حذف تعلیلی ست نہ حذف مطلق ودر تعلیل شرط است کہ موافق قیاس وقاعدہ باشد لہٰذا در اَبٌ واَخٌ ویَدٌ ودَمٌ تعلیل نخواہند گفت فافہم صرح بہ فی شرح الاصول ۱۲ ٢ے در اصل يَوْعِدُ بود او واقع شد میان یائے مفتوحہ وکسرہ لازم سزا حذف کردند یعنی شد ۱۲.

٣ے در اصل يَوْضِعُ بود واو واقع شد میان یائے مفتوحہ وکسرہ لازم واو را حذف کردند وکسرہ ضاد را بالفتح بدل کردند بجہت مناسبت حرف حلق ۱۲.

٤ے از تَقِي وتَخِي بنا کردہ علامت مضارع را حذف کردند وآخر را ساکن کردند علامت سکون سقوط حرف علت شد قِ وخِ شد ۱۲.

٥ے چراکہ در ادغام تحرک حرف ثانی شرط ست در وجود پس ادغام در صورت وجوب حرکت ثانی واجب گردید ودر صورت جواز جائز ودر صورت امتناع ممتنع ۱۲ شرح.

٦ے بدانکہ بین بین دو معنی ست یکے خواندن ہمزہ درمیان ہمزہ وحرف علتے کہ وفق حرکت ہمزہ بود وآن بین بین قریب ست دوم خواندن ہمزہ میان ہمزہ وحرفی کہ وفق حرکت ماقبل ہمزہ باشد این بین بین بعید ست کذافی شرح الاصول ۱۲.

فصل اوّل در بیان قوانین تخفیفِ[1] ہمزہ

یکے ہر ہمزۂ منفردہ کہ ساکن باشد و ماقبل او مفتوح روا باشد کہ او را بالف بدل کنند چون رَاسٌ و یَاخُذُ
کہ در اصل رَأْسٌ و یَأْخُذُ بودہ است، ہمچنین ہر ہمزۂ منفردہ کہ ساکن باشد و ماقبل او مضموم روا باشد
کہ او را بدل کنند بواو چون بُوْسٌ و یُوْخَذُ کہ در اصل بُؤْسٌ و یُؤْخَذُ بودہ است ہمچنین ہر ہمزۂ منفردہ
کہ ساکن باشد و ماقبل او مکسور روا باشد کہ او را بیا بدل کنند چون بِیْرٌ و شِیْتُ کہ در اصل بِئْرٌ و شِئْتُ
بودہ است و حکم بِئْسَ و جِئْتَ ہمچنین[2] دیگر ہر ہمزۂ منفردہ کہ مفتوح ست و ماقبل او مضموم روا
باشد کہ ہمزہ را بواو بدل کنند چون یُوَاخِذُ کہ در اصل یُؤَاخِذُ بودہ است ہمچنین ہر ہمزۂ منفردہ
کہ مفتوح باشد و ماقبل او واو مدّہ[3] زائدہ بود روا باشد کہ او را بواو بدل کنند و واو را در واو ادغام کنند چون
مَقْرُوَّةٌ کہ در اصل مَقْرُوْءَةٌ بودہ است ہمزہ را بواو بدل کردند و واو را در واو ادغام کردند مَقْرُوَّةٌ
شد دیگر ہر ہمزۂ منفردہ کہ مفتوح باشد و ماقبل او مکسور روا بود کہ او را بیا بدل کنند چون مِیَرٌ[4] کہ در اصل
مِئَرٌ بودہ ہمچنین ہر ہمزۂ منفردہ کہ مفتوح باشد و ماقبل او یائے مدّہ[5] زائدہ باشد روا بود کہ او را بیا بدل کنند و یاء را

---

[1] بدانکہ مخرج ہمزہ اقصائی حلق ست و در ہمزہ شدت و ہمزت ست ای حرکت لہٰذا اہل حجاز خصوصاً قریش ہمزہ را تخفیف میکنند و از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ مرویست کہ نازل شد قرآن بزبان قریش و ایشان نیستند اصحاب ہمزہ اگر این نبودے کہ جبرئیل علیہ السلام نازل کردے قرآن را بہمزہ ما ہمزہ نخواندمے ۱۲ [2] ہمچنین ست حکم آن در دو کلمہ مثل اِنَّ اَحْمَدَ اُمِنَ و یَقُوْلُوْذَنْ فَالَّذِیْ یْتُمِنَ کہ در اصل اِنَّ اَحْمَدَ اُؤْتُمِنَ و یَقُوْلُ ائْذَنْ فَالَّذِی اُؤْتُمِنَ بودہ است بدانکہ این ہر سہ قاعدۂ مذکورۂ مصنف کی کلیۃ آن این ست ہر ہمزۂ منفردۂ ساکنہ را روا ست کہ بحرف علتے کہ مجانس حرکت ماقبل وے باشد بدل کنند بشرطیکہ ادغام و اعلال معارض آن نبود و الا ترجیح ادغام اعلال را باشد زیراکہ درین تخفیف بیشتر ست مثل تُوْصُّ و تَوُوْسُ کہ در اصل تأصُصُ و تَأْوُسُ بودہ بروزن یَنْصُرُ مشتق از اَصٌّ و اَوْسٌ بمعنے نرم گردانیدن و عوض دادن از چیزے مولوی محمد عبد العلی مدراسی رحمہ اللہ [3] قید مدہ درینجا سزاوار نیست زیراکہ مدہ عبارت ست از حرف علت کہ حرکت ماقبلش موافق او باشد و این قاعدہ در غیر مدہ ہم یافتہ میشود چنانچہ در مَوَّلٌ کہ در اصل مَوْئَلٌ بودہ است باوجود عدم مدہ بودن ہمزہ آن را واو کردہ در واو ادغام کردند ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ تعالیٰ۔ [4] المیئرۃ بالہمزۃ الدخل والعداوۃ جمعہا مِیَرٌ ۱۲ صحاح [5] قید مدہ در ینجا ہم اتفاقی ست ازانکہ در اُفَیْئِسٌ تصغیر افوس این قاعدہ موجود ست باآنکہ یا ی مدہ نیست ۱۲۔

دریاء ادغام کنند چون خَطِیَّۃٌ کہ دراصل خَطِیْئَۃٌ بود ہمزہ رابیا بدل کردند یاء را دراد غام کردند خَطِیَّۃٌ شد ولزوم[1] این ابدال برقول مشہور در نَبِیٌّ وبَرِیَّۃٌ[2] کہ دراصل نَبِیْءٌ وبَرِیْئَۃٌ بودہ است شاذ ست **دیگر** ہرجا کہ دو ہمزہ در یک کلمہ بہم آیند وہمزہ اول متحرک ودوم ساکن باشد واجبست کہ ہمزہ دوم رابدل کنند بحرف علت کہ مناسب حرکت ہمزہ اول باشد چون اٰمَنَ واُوْمِنَ واِیْمَانًا کہ دراصل اَءْمَنَ واُءْمِنَ واِءْمَانًا بودہ وحکم اٰدَمُ[3] چون حکم اٰمَنَ ست **سوال** در اَءُوْسُ واحد متکلم کہ دراصل اَءْوُسُ[4] بودہ است قانون اٰمَنَ موجودست چراہمزہ دوم رابالف بدل نکردند ونیز در اَءُمُّ[5] کہ دراصل اَءْمُمُ بودہ قانون اُوْمِنَ موجودست چراہمزہ دوم رابواو بدل نکردند **جواب** در اَءُوْسُ قانون مذکور ابدال تقاضا میکند وموافقت ماضی باعلال وہرجا کہ اعلال و ابدال معارض شوند اعلال را ترجیح دہند برابدال ازانکہ تخفیف در اعلال بیشتر از ابدال ست ودر اَءُمُّ ادغام وابدال ہمزہ معارض شدند وہرجا کہ ادغام وابدال معارض شوند ادغام را ترجیح دہند برابدال از انکہ تخفیف در ادغام بیشتر ست از ابدال **سوال** در اَءُوْسُ اجتماع ہمزتین بذات خود

---

[1] لزوم ابدال وشذوذ آن مخالف تحقیق ست چنانچہ ابن حاجب درشافیہ فرمودہ وقولہم التزم فی نبی وبریۃ غیر صحیح ولکنہ کثیر وجار بروے این دعوی را معلل باین تعلیل کردہ لان نافعا یقرأ التی بالھمزۃ فی جمیع القران ونافعا وابن ذکوان فی البریٔۃ بالھمزۃ ایاز ۱۲ [2] یعنی نبیے مشتق از نبوۃ بمعنے علو نیست تا اصلش نَبِیْوٌ باشد واؤ ویاء جمع آمدند اول ایشان ساکن واو رابیا بدل کردند ویا را دریا ادغام کردن چون مَرْمِیٌّ ہمچنین بریۃ مشتق از بری ناقص یائی بمعنی تراشیدن نیست تا گویند کہ دو یا بہم آمدند وادغام کردند بریۃ شد بلکہ از نبائے مہموز بمعنی خبر دادن وبرأ مہموز بمعنی بیزار شدن ست ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی [3] علماء گفتہ اند کہ اٰدم دراصل اَءْدَمُ بروزن اَفْعَلُ نہ فاعل بدو وجہ اول آنکہ زیادت ہمزہ در اول اکثر ست از وسط وحمل براکثر انسب ست وثانی آنکہ اگر وزنش فاعل بودے منصرف بودے وہرگاہ کہ در استعمال غیر منصرف واقع شدہ کہ وزنش اَفْعَلُ است نہ فاعل میگویم کہ بناے این کلام عربیت لفظ اٰدم ست کما ذہب صاحب المفصل الی انہ عجمی علی وزن افعل واین مخالف است بانچہ درکتب تواریخ مسطور است کہ زبان عربی بعد زمانہ حضرت اسمٰعیل علی نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام بوجود آمدہ ۱۲ دستور المنتہی [4] اوس عطا دادن وعوض دادن ۱۲ [5] صیغہ وحدان حکایت نفس متکلم مضارع مجہول از امر باب نصر بمعنے قصد کردن چنانچہ گویند امّہ امّا قصد کرد آنرا دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آمدند ہر دو متحرک اول مضموم ثانی مفتوح ثانی را بواو بدل نمودند اُومُّ شد [6] ہمچنین در اَئِمَّۃ کہ دراصل اَءْمِمَۃ بود قاعدہ ایمانًا موجودست ۱۲ [7] چراکہ ادغام عبارت ست از آوردن دو حرف متجانس بیکبار در تلفظ بخلاف لفظ دِیّا بکسر رائے مہملہ ویای تحتانیہ اولی ساکن وثانی متحرک بمعنی حسن منظر کہ درین کلمہ نیز دو حرف متجانس یافتہ میشود لیکن نہ بیکبار بلکہ بدوبار وزمانہ تلفظ دو حرف متجانس مدغم از زمانہ تلفظ دو حرف متجانس غیر مدغم اقصر میباشد ۱۲۔

ابدال را تقاضا میکند و اعلال از جہت موافقت ماضی ست نہ از
جہت ثقل ضمّہ بر واو زیرا کہ ضمّہ و کسرہ بر واو و یا بعد سکون
ثقیل نیست چوں دَلْوٌ و ظَبْیٌ[1] پس دلیل ابدال قوی باشد و دلیل اعلال
ضعیف پس بایستی کہ اینجا ابدال را ترجیح دہند بر اعلال **جواب** اگرچہ اجتماع
ہمزتین بذات خود ابدال را تقاضا می کنند لیکن مقصود اصلی از اعلال و
ابدال تخفیف ست و تخفیف در اعلال بیشتر ست از ابدال پس
اعلال را ترجیح دہند بر ابدال و در **کُلْ** و **خُذْ** و **مُرْ** کہ در اصل
اُؤْكُلْ و **اُؤْخُذْ** و **اُؤْمُرْ** بود ہمزہ ثانی را حذف کردند
از جہت تخفیف بر خلاف لکثرۃ الاستعمال و ہمزۂ وصل را نیز حذف
کردند از جہت استغنا یعنی از انکہ احتیاج بدو نماند لیکن حذف در
کُلْ و **خُذْ** واجب ست و در **مُرْ** جائز ست از جہت آنکہ استعمال
کُلْ و **خُذْ** بیشتر ست از استعمال **مُرْ** در ابتدائے کلام افصح[2] ست از
اُؤْمُرْ قَالَ النَّبِیُّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَاٰلِہٖ وَسَلَّمَ مُرُوْا صِبْیَانَکُمْ[3]
بِالصَّلٰوۃِ اِذَا بَلَغُوْا سَبْعًا وَاضْرِبُوْهُمْ اِذَا بَلَغُوْا عَشْرًا و در حال وصل **اُؤْمُرْ** افصح ست از

---

[1] چرا کہ خفت سکون معارض ثقل فی شود فلا یعل ۱۲

[1] وجہش آنست کہ اگر اُؤْمُرْ بدو ہمزہ در ابتدائے کلام واقع شود لازم آید ثقل و اگر ثانیہ را بواو بدل کنند تاہم ثقل قلیل باقی ماند و در حذف یک قلم مرتفع شود پس در ابتداء حذف اولی ست از ابدال ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللّٰہ

[2] واز سیبویہ موافق قیاس اُؤْکُلْ و اُؤْخُذْ ہم روایت کردہ اند ۱۲

[3] حکم کنید طفلان خود را بنماز و بزنید ایشان را وقتیکہ رسند بہ ہفت سالگی ۱۲۔

مُرْ قَالَ اللّٰهُ تَعَالیٰ وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ[۱] دیگر ہر جا کہ دو ہمزہ دریک کلمہ بہم
حکم کن اہل خود را بنماز گذاردن ۱۲
آیند اگر یکے از ایشان مکسور باشد دوم را بیا بدل کنند چنانچہ أَيِمَّةٌ[۲] کہ در اصل أَءِمَّةٌ[۱]
بود است دیگر ہر جا کہ دو ہمزہ در اوّل کلمہ بہم آیند و ہمزۂ دوم مفتوح باشد و ما قبل او نیز مفتوح باشد
یا مضموم واجب ست کہ ہمزہ دوم را بواؤ بدل کنند چون أَوَادِمُ[۳] و أُوَيْدِمٌ کہ در اصل أَأَادِمُ و أُؤَيْدِمٌ
بودہ است و ہمچنین أُوَيْمِلٌ کہ در اصل أُؤَيْمِلٌ بودہ است[۱] سوال در أُكْرِمُ کہ در اصل أُؤَكْرِمُ بود ہمزہ
دوم را چرا حذف کردند و بواؤ بدل نکردند با آنکہ قانون ابدال موجود ست جواب اوّل حذف
ہمزہ دوم از جہت تخفیف اینجا واجب ست برخلاف قیاس لکثرۃ الاستعمال جواب دوم
ابدال ہمزۂ دوم بواؤ در جائے ست کہ ہمزہ دوم اصلی باشد نہ زائد و اینجا ہر دو ہمزہ زائدہ اند فاما
در يُكْرِمُ و تُكْرِمُ و نُكْرِمُ کہ در اصل يُؤَكْرِمُ و تُؤَكْرِمُ و نُؤَكْرِمُ بودہ است ہمزہ
را حذف کردند از جہت موافقت أُكْرِمُ

اگرچہ اجتماع ہمزتین نیست چنانچہ واؤ در يَعِدُ و أَعِدُ و نَعِدُ برائے موافقت يَعِدُ حذف

---

[۱] از آنکہ بسبب سقوط ہمزہ وصل از جہت درنج کلمہ دیگر ثقلیکہ از اجتماع ہمزتین بہم رسیدہ بود زائل شد ــــ بنا برین ضرورتے نیفتاد بسوئے آنکہ حذف ہر دو ہمزہ کردہ شود کہ خلاف قیاس ست ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللّٰہ [۲] أَيِمَّةٌ کہ در اصل أَءْمِمَةٌ بود حرکت میم اول نقل کردہ بما قبل دادند و ادغام کردند أَءِمَّةٌ شد بعدہٗ قاعدہ یافتند دو ہمزہ بہم آمدند یکے از انہا مکسور ثانی را بیا بدل کردند أَيِمَّةٌ شد ۱۲ فائدہ سوائے این قاعدہ تخفیف ہمزہ کہ در دو ہمزہ مذکور شدہ و آن اشہر و اکثر ست سہ وجہ دیگر نیز در صورت جمع ہمزتین متحرکین از عرب حکایت کردہ اند یکے بقائے ہر دو ہمزہ بر حال چون خطائے و أَأْمر بفتح ہر دو ہمزہ یا ضمہ ثانیہ یا ضمہ اولی ـ دوم تسہیل ہمزہ ثانیہ درین ہر دو وارد شدہ قراءت أَئِمَّةٌ سوم زیادت الف درمیان ہر دو متحرک اگر در اول کلمہ باشد چون أَاَمَّةٌ ۱۲

[۳] شك آدَمُ از دو حال خالی نیست یا اسم مبارک ابو البشر علیہ السلام ست پس وزنش فاعل ست چنانکہ سابق مذکور شدہ و تصغیر و جمع آن واو بدل از الف زائدہ است چنانچہ خاتم و خواتم و خويتم ویا افعل صفت ست بمعنی گندم گون پس جمعش بروزن فُعْلٌ خواہد آمد چون أَحْمَرُ و حُمْرٌ فك آدَمُ بروزن افعل صفتے ست لیکن بعد گردانیدن علم برائے شخص جمعش برین وزن آمدہ چنانچہ در متوسط آوردہ کہ چون افعل صفتے را بعد از علمیت جمع کنند رواست کہ جمعش بروزن أَفَاعِلُ آید ۱۲ ایلیز۔

آوادم در اصل أأوادم بودہ است

کردند[1] **سوال** در أَءْوُسٌ همزه دوم اصلی ست پس بایستی که بواو بدل کردندے **جواب**
در أَءْوُسٌ همزه دوم اصلی ست لیکن مفتوح نیست **دیگر** هر جا که همزه بعد الف زائده افتد
روا باشد که اورا بین بین[2] کنند و بین بین[3] آن باشد که همزه را میان مخرج او و میان مخرج حرفیکه
حرکت همزه مناسب آن حرف ست تلفظ کنند یعنی اگر همزه مضموم باشد میان او و مخرج واؤ
گویند و اگر مفتوح باشد میان مخرج او و مخرج الف گویند و اگر مکسور باشد میان مخرج او و مخرج
یا گویند چون تَسَاأَلَ يَتَسَاأَلُ تَسَاؤُلاً فهو مُتَسَائِلٌ **دیگر** هر همزه منفرده که متحرک
باشد و ما قبل او نیز متحرک باشد و الف که وے را بین بین کنند[6] چون سَأَلَ و لَؤُمَ و سُئِلَ **دیگر** آنکه همزه مفتوح باشد
و ما قبل او مضموم یا مکسور بود آنگاه بدل کنند اورا بحرف علت که موافق حرکت ما قبل او باشد
چنانکه گذشت در يُؤَاخِذُ و مِئَرٌ **دیگر** هر همزه که متحرک باشد و ما قبل او[4] ساکن جائز
مطرد ست که حرکت همزه نقل کرده بما قبل دهند و همزه را حذف کنند چون يَسَلُ قَدَفْلَحَ
که در اصل يَسْأَلُ وَقَدْ أَفْلَحَ بود مگر آنکه[5] ما قبل همزه حرف مده و یا یائے تصغیر باشد
آنگاه ابدال و ادغام جائز ست چون خَطِيَّةٌ و مَقْرُوَّةٌ و أُفَيْئِسٌ که در اصل خَطِيئَةٌ

---

[1] جواب سوم آنکه همزه أَءْكِرِمُ اگرچه قطعی ست اما چون مشابهت دارد بهمزه وصل در زیادت خود در مصدر لاجرم از أُءْكِرِمُ و اخوات او حذف کردند چنانکه حذف می کنند همزه وصل را ۱۲ [2] بدانکه تخفیف همزه بگردانیدن آن بین بین خواه قریب باشد خواه بعید اصل است در تخفیف همزه ۱۲ مولوی انور علی غفرله الله تعالیٰ . [3] و این تعریف بین بین قریب ست و تسهیل مشهور نیز گویندش و بین بین بعید آنست که بخوانند همزه را در میان همزه و در میان حرکت حرفیکه ما قبل همزه است چون سُئِلَ و مُسْتَهْزِءُونَ که دریجا قریب و بعید هر دو جائز است ۱۲.

[4] بشرطیکه آن ساکن الف و نون انفعال نباشد و بعضے حرکت همزه بنون انفعال هم دهند و در اِنْأَطَرَ اَنَطَرَ گویند ۱۲.

[5] جواز ادغام در مده زائد مسلک جمهور عرب ست و اکثر و اشهر در مفتوحه بعد مده اصلی چون لن يجئ و لن يبوءَ قاعدهٔ يَسْئَلُ ست ۱۲ . اللهم اغفر لکاتبه و لمن سعی فیه .

[6] در سال بین بین قریب ست و در لؤم و سئل قریب و بعید هر دو جائز است ۱۲ .

وَ مَقْرُؤَاَةٌ وَ اُفَیْئِسُ بوده است و لزوم این اعلال در باب یَرٰی[1] که در اصل یَرْأَیُ بود شاذ ست و همچنین در مَلَکٌ[2] که در اصل مَلْأَکٌ بود همزه را حذف کردند از جهت کثرت استعمال

فصل دوم در بیان قوانین اعلال مثال

یکے آنکه هر واوی که در فعل مستقبل میان یای مفتوح و کسره لازم باشد واجب ست که آن واوْ را حذف کنند[3] چون یَعِدُ و یَجِبُ که در اصل یَوْعِدُ و یَوْجِبُ بوده است فاما در تَعِدُ و اَعِدُ و نَعِدُ که در اصل تَوْعِدُ و اَوْعِدُ و نَوْعِدُ بود واو را حذف کردند از جهت موافقت یَعِدُ اگرچه واو میان یا و کسره نیست سوال در یُوْعَدُ مجهول چرا واو را حذف نکردند از جهت موافقت یَعِدُ جواب زیرا که مجهول مغایر معروف ست و موافقت میان متغایرین لازم نیست و در مَالِکِ یَوْمِ الدِّیْن واو نیفتاد زیرا که یَوْمِ الدِّیْن فعل نیست یا آنکه این کسره عارض ست اصلی نیست و در یُوْعَدُ[5] که مضارع معروف

[1] بروزن یَمْنَعُ و همچنین در اَرٰی که اصلش اُرْأِیُ بروزن اُکْرِمُ بود و متفرقات هردو مگر در مراٰی مصدر میمی و ظرف و مراۃ که اصلش مَرْأَیَۃٌ بروزن مَفْعَلَۃٌ بفتح میم یعنی منظر و مِرْاٰۃ که اصلش مِرْاٰیَۃ را بکسر میم بروزن مِفْعَلَۃٌ و مُرْئِیٌ کمُرْمِیٌ و اَرَاْئِی افعل التفضیل و ما اراٰی زیدٌ و اَرِ ابِه که هردو صیغه تعجب که همزه را باقی دارند ۱۲ [2] مَلَکٌ بفتحتین فرشته واحد و جمع قال الکسائی اصله مالک بتقدیم الهمزة من الالوک وهی الرسالة ثم قلبت وقدمت اللام وقیل ملاک ثم ترکت الهمزة لکثرة الاستعمال فلما جمعوها ردوها الیه فقالوا الملائکة و ملائک کذا فی الصراح و ابو عبیده را عقیده آنست که اشتقاقش از لاک مهموز العین بمعنی ارسل ست و اختیار کرده اند این را اکثرے از ائمه صرف و مصنف[2] نیز بدین رفته و گفته است که اصلش ملاک بود و ابن کیسان گفته که میمش اصلی ست و تخفف فعال ست همزه زائده را حذف کردند چه او ماخوذ است از ملک بمعنی مالک امور شدن وَ فِیْهِ بُعْدٌ ۱۲ مولوی انور علی رحمة الله تعالی [3] وقیل من الالوکة وهی الرسالة شک جائز ست که مشتق از ملک باشد چنانچه مذهب ابن کیسان ست یا از لاک بمعنی ارسل چنانچه مذهب ابو عبیده است فک این هردو بعید ست اول پس بسبب ندرت وزن فعال و اما الثانی فلان المعنی فی الملک انه رسول الله تعالی و اذا کان من لاک کان معناه مرسل بالکسر کذا قیل ۱۲ اخون ایانه [4] کوفیین و بصریین را اختلاف ست در ضابطه حذف مذکوره کوفیین می گویند که واو حذف جائے شود که فعل متعدی باشد و الا لا این ضابطه منقوض است با مثله کثیره مثل وَجَدَ یَجِدُ اندوهگین شدن و کَفَ یَکِفُ بمعنے چکیدن آب و وَنَمَ یَنِمُ بمعنی زیدن مگس و غیر آن و بصریین میگویند که اگر مضارع مکسور العین ست حذف خواهد شد و الا نه ۱۲ یا از [5] از انکه چون واو بمنزله ضمتین ست و وقوع او در میان یای مفتوح که بمنزله دو کسره است و کسره دیگر لامحاله ثقیل تر باشد لهذا حذف کنند کذا فی الجاربردی و این توجیه ضعیف است زیرا که بریں لازم می آید که از یُوْعِدُ بالضم یا هم حذف کنند بهمین وجه پس توجیه جید آنست که وقوع واو در میان یای مفتوح و کسره از تخالف حرکت ماقبل و مابعد و عدم مناسبت آن بواو ثقیل ست لهذا حذف کردند ۱۲ مولوی انور علی غفر له الله تعالی - اللهم اغفر لکاتبه و لمن سعی فیه و لوالدیهم اجمعین -

اَوْعَدَ ست واو نیفتاد زیراکہ یا مفتوح نیست یا آنکہ واو از روئے تحقیق میان یا و کسرہ نیست بلکہ میان ہمزہ و کسرہ است زیراکہ در اصل یُؤَوْعِدُ بود ہمزہ را حذف کردند از جہت موافقت اُوْعِدُ یُوْعِدُ شد و در یَوْجَلُ واو نیفتاد زیراکہ میان یاء و کسرہ نیست **سوال** در یَدَعُ و یَهَبُ واو چرا افتاد با آنکہ میان یا و کسرہ نیست **جواب** ازانکہ در آنہا کسرۂ تقدیرے ست زیراچہ در اصل یَوْدِعُ و یَوْهِبُ بودہ است بکسر عین فعل بعدہٗ کسرہ را بعد حذف واو بفتحہ بدل کردند از جہت حرف حلق بسبب آنکہ خاصیت باب مَنَعَ یَمْنَعُ آن ست کہ بجائے عین فعل یا لام فعل او ہمیشہ حرف حلق باشد چون در یَهَبُ عین فعل و در یَدَعُ لام فعل حرف حلق بود از جہت مجانست فتحہ دادند و در باب مَنَعَ یَمْنَعُ بردند **سوال** در یَذَرُ حرف حلق نہ در عین فعل ست و نہ در لام فعل پس فتحہ چرا دادند **جواب**[1] زیراچہ در معنی یَدَعُ ست و در یَدَعُ فتحہ دادند از جہت حرف حلق پس در یَذَرُ ہم فتحہ دادند تا در لفظ و معنے موافقت باشد[2] **سوال** در یَعِدُ حرف حلق بجائے عین فعل ست چرا فتحہ ندادند و در باب مَنَعَ یَمْنَعُ نبردند **جواب اوّل** تا دلیل بود بر اصل اخوات خود۔

---

[1] واما حذف واو در یُودَعُ و یُدَعُ صیغہ مضارع مجہول کہ در لغتے آمدہ است از دو وجہ خلاف قیاس ست یکے آنکہ یا مضموم ست و دوم آنکہ عین مفتوح ست ہمچنین حذف واو در یَجُدُ بضم جیم کہ در لغت عامریہ آمدہ است شاذ ست ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ

[2] و شارح اصول اکبریہ میگوید اینہا در اصل از باب حسب یحسب اند ازین جہت واو در اینہا افتاد ۱۲ ازانکہ معنے ہر دو ترک ست ۱۲۔

جواب دوم این حکم سماعی ست قیاسی نیست وگرنه در عین فعل یَدْخُلُ و لام فعل یَصْلُحُ نیز حرف حلق ست بایستی که فتحه میدادند و در باب مَنَعَ یَمْنَعُ می بردند سوال در کتب لغت یَطَأُ را از باب سَمِعَ یَسْمَعُ آورده اند و همچنین یَسَعُ پس در ایشان نه کسرهٔ تحقیقی ست و نه تقدیری واو را در ایشان چرا حذف کردند جواب[1] آن‌که معتل فا واوی از باب سَمِعَ یَسْمَعُ بیشتر لازم می آید و یَطَأُ یَسَعُ متعدی آمده است پس چون ایشان

وطوء کردن زیر پا جمع کردن ۱۲

در معنی مخالف نظائر خود شدند در لفظ نیز مخالفت کرده شد بحذف واو تا مخالفت لفظی دلالت کند بر مخالفت معنوی کذا فی تاج المصادر دیگر هر مصدر[2] یکه از مثال واوی بکسرهٔ[3] فاکلمه باشد و در مضارع[4] او واو حذف شده باشد واجب ست که آن واو را از ان مصدر از جهت کثرت استعمال و موافقت فعل حذف کنند و عوض آن واو و تاء در آخر کلمه آورند چون عِدَةٌ وَزِنَةٌ که در اصل وِعْدٌ وِزْنٌ بود سوال چون واو را حذف کردند عین کلمه را کسره از کجا شد جواب چون واو را حذف کردند عین[5] کلمه را کسرهٔ واو محذوف دادند تا ابتدا بحرف ساکن لازم

[1] بعضے از علماء گفته اند که اگر ضابطه را چنین تقریر کنند که هر مضارع که مکسور العین باشد یا مفتوح العین حلقی العین یا لام باشد واوش حذف میشود و در اول برائے ثقل کسره و در ثانی برائے ثقل حرف حلق ازین تکلف فارغ شوند لیکن از جهت حسن ظن باسلاف میدانم که ترک اختیار این طریقه البته برائے مصلحتے خواهد بود ۱۲ ایاز [2] از قید مصدر احتراز ست از مثل وِجْهَةٌ بالکسر که اسم ست بمعنی جهت واز وِلْدَةٌ بالکسر بمعنے ولید که بمعنے کودک ست و بدانکه برائے این تعلیل دو شرط ست یکے آنکه مصدر باشد چنانکه دانستی پس در اسم این تعلیل روا نیست و اما حذف واو از رِقَةٌ بمعنے سیم واز جِشَةٌ بمعنے زمین وحشت ناک که هر دو اسم ست شاذ ست دوم آنکه در ینجا مقصود بیان هیئات نباشد لهذا در وِعْدَةٌ و وِقْعَةٌ اگر بیان هیئت ازینها قصد کرده شود واو را حذف نه کنند از جهت التباس ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله [3] احتراز ست از مثل وَهْدٌ و وَزْنٌ بفتح فا کلمه که حذف واو درینها جائز در وا نیست ۱۲ [4] احتراز ست از مثل وِرَادٌ و وِصَالٌ که از مضارع اینها چون یَوْرَدُ و یُواصِلُ واو محذوف نشده و اما حذف از دِعَةٌ بالفتح مصدر وَدَعَ یُوَدِعُ از کُرُمَ بمعنے رفاه وعیش واز طاعةٌ بفتحتین و طِئَةٌ بالکسر مصدر وَطُؤَ یُوْطُؤُ از کَرُمَ بمعنے کوفته شدن باوجود تصحیح واو در فعل شاذ ست ۱۲ مولوی انور علی غفرله الله تعالیٰ [5] بدانکه آوردن تائے عوض درینجا واجب ست وشاذ نیست خلاف قیاس ترک و حذف این تا عند الاضافه چنانچه درین مصرع ابوامیه واقع شده ع واخلفوك عد الامر الذی وعدوا ٭ والاصل عدة الامر مولوی انور علی رحمه الله [6] و همین مسلک اختیار کرده خالد ازهری در شرح الشرح و شارح میگوید که بعد حذف واو عین را کسره دادند از جهت مطابقت فعل مضارع باوجود ثقیل بودن کسره ۱۲ مولوی انور علی غفر الله الولی

نیاید **سوال**[ع] واو را بکسرہ چرا حذف نکردند بعدہ عین کلمہ را کسرہ میدادند تا ابتدا

بساکن لازم نیامدے **جواب** اگر واو را باکسرہ حذف میکردند مزیت فرع بر اصل

لازم آمدی زیرا کہ فعل در اعلال اصل است و مصدر در تعلیل فرع او و در فعل از یک

تغییر بیشتر نشدہ است و آن حذف نفس واو است پس اگر در مصدر واو باکسرہ حذف شود

سہ تغییر لازم آید حذف[۱] واو و حذف[۲] حرکت و احداث[۳] حرکت دیگر پس زیادت فرع بر اصل
(۱ے حذف واو ساکن ۲ متحرک)

باشد و آن روا نیست پس بضرورت اول حرکت واو نقل کردند و بعین کلمہ دادند

بعدہ واو را حذف کردند تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید **سوال** مزیت[۱] فرع بر

اصل ہنوز باقیست زیرا کہ در اصل از یک تغییر بیشتر نشدہ است و آن حذف

واوست و در فرع دو تغییر[۲]ست حذف واو و نقل حرکت **جواب** این مقدار

مزیت فرع بر اصل متحمل ضروریست زیرا کہ اگر حرکت نقل نمیکردند ابتدا بسکون لازم

می آمد و اگر واو را باحرکت حذف میکردند و احداث حرکت دیگر میکردند سہ تغییر لازم

آمدے و در نقل حرکت واو محذوف از دو تغییر بیش نیست حذف واو و نقل حرکت باآنکہ

۱ے میگویند کہ نقل حرکت بحرف مابعد خلاف مشہور عند الجمہور ست و در صورت نقل نیز دو تغییر لازم می آیند فکیف الصرف جواب فرق اینست کہ در صورت نقل اگرچہ دو تغییر لازم می آیند لیکن موافقت مضارع در حذف ساکن بیشتر میشود و اگر واو را مع حرکت حذف کنند ہیچ صورت موافقت نیست ۱۲ اباز ۲ے بلکہ سہ[۳] تغییر ست حذف واو و نقل حرکت واو و زیادت تائے عوض کہ اینہم منجملہ تغییرات کمی و بیشی ست کہ در فرع جاری شد و در اصل از یک تغییری بیش نیست پس مزیت فرع بر اصل سہ چند گردید و نفسر از آن چگونہ صورت بندد جوابش آن کہ در تعلیلات ہمان تغییر را اختیار نمایند کہ از آن تخفیفے و تسہیلے حاصل آید چنانکہ اینجا از حذف واو و نقل حرکت بخلاف زیادت تای مذکور کہ خود حرف علت نیست تا بعلت تخفیف آن چہ رسد و نیز این تائی عوض ضروری نیست کہ گاہے ساقط میشود کما فی ہذا المثال الامر الذی وعد واو قال الفراء یجوز حذفہا لاجل الاضافۃ بہر حال گویا این تغییر در معرض زوال ست و خارج از تغییرات اعتلال فافہم ۱۲ مولوی محمد عبد العلی مدراسی رح

ع تقریر این سوال و جواب مذکور کردہ است فاضل جاربردی شارح شافیہ ۱۲

حرکت اسہل ست از حذف حرکت پس صیرورت بسوے تغییر اندک اولے رجوع ۱۲
باشد سوال واؤ در عِدَةٌ در اول کلمہ حذف شدہ است عوض او تا، در آخر کلمہ چرا آوردند
جواب اگر تا، در اول کلمہ می آوردند التباس مصدر بفعل مضارع آمدی از روی صورت
و در وَعْدٌ و وَزْنٌ واؤ نیفتاد زیرا کہ کسرہ نیست سوال سَعَةٌ در اصل وَسْعٌ
نہ در تلفظ چرا کہ این مکسور باشد و علامت فعل مضارع کسرہ ندارد در لغت فصیح ۱۲
بود بفتح واؤ واؤ را چرا حذف کردند با آنکہ کسرہ نیست۔ جواب لَانُسَلِّمُ
کہ در اصل بفتح واؤ بود بلکہ در اصل بکسرہ واؤ و سین سِعَةٌ[۱] مکسور بود لیکن بعد حذف
واؤ سین را فتحہ دادند از جہت مجاورت حرف حلق کذا ذکرہ صاحب العلل
الخلیلی فی شرحہ و در وِصَالٌ و وِفَاقٌ واو نیفتاد زیرا کہ در مضارع ایشان
یعنی در یُوَاصِلُ و یُوَافِقُ واؤ نیفتادہ است سوال در وُجْهَةٌ قانون مذکور
بالضم و بالکسرہ ۱۲
موجود ست واؤ چرا نیفتاد جواب[۲] اول تا دلالت کند بر اصل اخوات خود این قول
توجہ کردہ شود ۱۲ ایاز
ابو عثمان مازنی ست جواب دوم وِجْهَةٌ اسم تَوَجُّہٌ است مصدر نیست
چنانچہ سلام اسم تسلیم است و سبحان اسم تسبیح ۱۲ ات
و این قول ابو علی فارسی ست و این جواب صواب تر ست زیرا کہ اگر تصحیح او از
مازنی و مبرد ہم برین رفتہ اند ۱۲

---

[۱] و بکسر سین ہم آمدہ است بدانکہ ہر واو کہ از مصدر مضارع مفتوح العین بیفتد مصدر آن مضارع بعد حذف بفتح عین کلمہ از جہت موافقت مضارع و بکسر عین حملاً بر اصل ہر دو آمدہ است چون سِعَةٌ وَضَعَةٌ و گاہی فقط بکسر عین آید چون هِبَةٌ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی۔

[۲] این جواب را اختیار کردہ اند جماعتے از صرفیین و از کلام سیبویہ ہم ہمیں ظاہر ست و لسوی مازنی ہم این را نسبت کردہ اند و خلاصہ دلیل شان اینست کہ وجہۃ مصدر ست و او را در ین باقی داشتند بخلاف مصادر دیگر تا دلیل باشد بر اصل اخوات خود اگر گوئی با وجود تعلیل فعل وجہ یجب واو از مصدر چرا نیفتاد گویم از انکہ این مصدر بر فعل خود جاری نیست چہ وجہ یجب محفوظ نیست و ہر گاہ کہ مفقود کردیم فعل این مصدر را و بنا فتیم لاجرم باقی داشتیم واو را در وجہۃ زیرا کہ برائی حذف واو دلیلے نبود سوائی اتباع فعل نیست مضارع برائی او و ترجیح داد این قول را شاہین ۱۲ مولوی انور علی۔

جہت دلالت بر اخوات بودے فعل او را نیز تصحیح میداشتند چنانچہ اِسْتَحْوَذَ یَسْتَحْوِذُ اِسْتِحْوَاذًا و اِسْتَصْوَبَ یَسْتَصْوِبُ اِسْتِصْوَابًا پس تعلیل فعل دلالت میکند کہ او

(دست یافتن ۱۲ تاج) (صواب آمدن ۱۲)

اسم تَوَجُّہ[1] است مصدر نیست **سوال** در وِقَایَۃ[2] قانون مذکور موجود ست واؤ چرا نیفتاد **جواب** زیراکہ کسرہ واؤ بعد حذف واؤ عین کلمہ را دادن ممکن نیست زیراکہ اگر کسرہ بعد حذف واؤ بقاف دہند الف برحال خود نماند یا گردد چنانچہ در مَحَارِیْبُ[2] و مَفَاتِیْحُ و چون الف یا گردد توالی کسرات لازم آید و آن موجب ثقل ست و اعلال برائے تخفیف ست و اگر

(یعنے کسرہ واؤ و چہار کسرہ از ہر دو یاء)

واؤ را باکسرہ حذف کنند در فرع دو تغییر لازم آید و آن درست نیست زیراکہ در اصل او از یک تغییر بیش نشدہ است پس زیادت فرع بر اصل باشد و آن روا نیست و در شرح تصریف پنج گنج گفتہ است کہ تصحیح وِقَایَۃ[3] شاذ ست و در عِدْ[4] و زِنْ کہ در اصل اِوْعِدْ و اِوْزِنْ بودہ است[4] واؤ از جہت موافقت مضارع حذف شدہ است

---

[1] ہمچنین ذکر کردہ ابوعلی فارسی در تضعیف قول مازنی چنانچہ در شرح جاربردی مذکور ست و از قاموس ہم تعلیل فعل وجہ مستفاد می شود از انکہ گفتہ است وجہۃ کوعدۃ واما انچہ در شرح تصریح مذکور ست کہ فعل او را نمی یابیم لہٰذا باقی داشتیم او را بر اصل ظاہراً دلالت دارد بر نفی فعل و تعلیل آن و آن مضعف قول ابی علی ست اما انچہ ابوعلی از وجوب تعلیل فعل وجہ یجہ ذکر کردہ تحقیق ست پس معارض نشود عدم وجدان صاحب تصریح و بعضے از شارحین تصریف ابن مالک دو وجہ دیگر تضعیف قول مازنی از ابوعلی نقل کردہ اند یکے آنکہ وجہۃ گو در بادی النظر در حروف حرکات و سکنات موازن توجہۃ ست بر تقدیر عدم تعلیل آن و لہٰذا واو وجہۃ را سلامت داشتند از جہت سلامت ماندن او در مضارع چنانچہ مزعوم مازنی ست اما بتعمق نظر معلوم مے شود کہ موازنت توجہۃ با یوجہ بر تقدیر تسلیم صورت نہ بندد چہ تائے وجہۃ عوض واو ست و باوجود بقائے واو وجود تا وجہے ندارد چراکہ عوض و معوض عنہ ہر دو جمع نمی شوند و ہرگاہ کہ جمع شدن تا یا واو ممکن نشد موازنت وجہۃ با یوجہ کے باقی ماند و وجہ دیگر انکہ احدی از صرفیین برائے عدم تعلیل مصدر موازنت فعل را ذکر نکردہ انتہے او شارح مذکور می گوید کہ اگر بوعلی بایں قول منفرد ست لامحالہ از دقبول کردہ خواہد شد از انکہ درین صناعت گوی سبقت ربودہ و کسی بمرتبہ اش در اعتقاد من بادنہ رسیدہ ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالیٰ۔ [2] چون مِحْرَابٌ و مِفْتَاحٌ بر وزن مَفَاعِیْلُ جمع کردند بعد دو حرفش الف زائدہ کردند و حرف ثالث را کسرہ دادند و الف را بجہت کسرۃ ماقبل یا کردند مَحَارِیْبُ و مَفَاتِیْحُ شد ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالیٰ۔ [3] و گرنہ قیاس از روئے نظر بسوئے لفظ اینہا مقتضے آن بود کہ واو واقعہ بعد کسرہ باشود چون اِیْعِیْ و اِیْزِنْ اما چون امر فرع مضارع ست لہٰذا تعلیل مضارع باو دادند و تعلیلیکہ در نفس او میرسید گذاشتند لحصول التوافق والفرعیۃ کما سیاتی ۱۲ مولوی انور علی رحمۃ اللہ تعالیٰ۔

وہمزه از جهت استغنا یعنی از جهت آنکه احتیاج بدو نماند واین اصل باعتبار وضع
ست امّا باعتبار آنکه بنائے امر بعد تعلیل مضارع ست دراصل عِدْ وزِنْ
ماخوذ از تَعِدُ وتَزِنُ بود بضم الدال والنون بعده علامت استقبال را حذف
کردند ودال ونون را ساکن کردند از جهت بنائے امر عِدْ وزِنْ شد وہمچنین در
قِ وخِ که دراصل اِوْقِ واِوْخِ عہ بود واو افتاد از جهت موافقت مضارع و
همزه از جهت استغنا ویا. از جهت امر دیگر ہر واو یکه در فا کلمه یا در عین
کلمه مضموم[1] باشد جائز مطرد ست که وے را بهمزه بدل کنند چون اُجُوْهٌ عہ واُقِّتَتْ
واَدْؤُرٌ واَعْؤُرٌ سہ که دراصل وُجُوْهٌ ووُقِّتَتْ واَدْوُرٌ واَعْوُرٌ بود ہمچنین
اگر مکسور باشد نزدیک بعضے روا[2] است که آن واو همزه گردد چون اِشَاحٌ واِسَادَةٌ
که دراصل وِشَاحٌ ووِسَادَةٌ بود ازین جهت که سعید بن جبیرؓ در وِعَاءِ اِعَاءِ می
(حمائل ۱۲) (بالش ۱۲ ص)
خواندند اما این ابدال در واو مفتوح برخلاف قیاس بر سبیل قلت آمده است چون
اَحَدٌ واَنَاةٌ واَسْمَاءُ که در وَحَدٌ ووَنَاةٌ ووَسْمَاءُ بوده اسماء
(اناةٌ بالفتح آهستگی وزن آهسته رشیدی ۱۲)
این جا نام زنے ست نه جمع اسم ست وزن او فَعْلَاءُ است

---

[1] اگر زائد و مشدد نباشد و ابن طاہر مشدد راهم بهمزه بدل کند چون تَعَوُّذ بضم واو ونزد ابوالفتح ابدال واو نامذهم رواست
چون تَسَهْوُكٌ بضم واو ۱۲ مولوی انور علی غفرله الله الولی۔

[2] ہمچنین غووْرٌ بضم بمعنی فرو شدن آب ۱۲ مولوی انور علی غفرله الله الولی۔

[3] وآن ابو عثمان مازنی ست که کسره بر واو ہمچو ضمه ثقیل می پندارد و مذہب جمهور آن ست که این ابدال سماعی ست
واما مکسورۂ متوسط پس زینہار قلبش بهمزه روا نیست نزد کسے ۱۲ مولوی انور علی غفرله الله الولی۔

عہ مثال واو مضموم در فا کلمه ۱۲۔

عہ وخی میانه رفتن یعنی نه آهسته ونه شتاب از ضرب ۱۲ ص۔

سہ مثال بودن واو مضموم در عین کلمه ۱۲۔

نہ افعال مشتق از وِسامَت ست نہ از سُمُوٌّ است[1] دیگو ہر جا کہ دو واوٗ در اول کلمہ[2] بہم آیند و ہر دو متحرک[3] باشند واجب مطرد ست کہ نخستین را بہمزہ بدل کنند چون اَوَاعِدُ و اُوَیْعِدُ وَاَوَاصِلُ واُوَیْصِلُ کہ در اصل وَوَاعِدُ وُوَیْعِدُ[4] وَوَاصِلُ ووُوَیْصِلُ[5] بودہ (جمع واعدۃ ۱۲ / تصغیر واعد ۱۲ / جمع واصلۃ ۱۲)

اگر واوِ دوم ساکن باشد جائز ست کہ نخستین را بہمزہ بدل کنند چون اُوْرِیَ کہ در اصل وُوْرِیَ (پوشیدہ شد) بودہ است و بعضے در وُوْرِیَ بدل نمیکنند زیراچہ واوٗ دوم بدل ست از الف وَارَی اگر واوٗ اول را بدل کنند توالی اعلالین لازم آید و آن روانیست کہ کلمہ بدان مختل گردد سوال در اُوْلیٰ کہ در اصل وُوْلیٰ بود ابدال واوٗ واجب شد باآنکہ واوٗ دوم ساکن ست جواب زیرا کہ محمول[6] ست بر اُوَلُ جمع اُوْلیٰ کہ

---

[1] بعضے حسن الوجہ این قول مختار سیبویہ است و برین تقدیر عدم صرفش ظاہر ست چہ الف ممدودہ قائم بمقام دو سبب ست و مبرد بر آن رفتہ کہ اسماء جمع اسم مشتق از سموست و ترکش افعال ست پس نام زنے نہادند و منع صرف آن از جہت علمیت و تانیث معنوی ست ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ الولی [2] از این قید خارج شد مثل نووی و ھووی در نسبت نوی و ھوی کہ درینجا یک واوٗ را از ہمزہ بدل کردن درست نیست از انکہ در اول نیست ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ الولی [3] قولہ بدانکہ قید تحرک واوٗ دوم برائے وجوب ابدال بر اصح اقوال شرط نیست ولہذا ابن ہشام در اوضح المسالک برائے وجوب ابدال تحرک واوٗ ثانی را شرط نکردہ تعمیم کردہ است کہ واوٗ ثانی خواہ متحرک باشد چون وَوَاصِلُ خواہ ساکن چون ووُلیٰ و شارح اصول و دیگر معتبرین تبعیت او کردہ اند پس حالا حاجت بتجشم جواب از وجوب ابدال در اولیٰ چنانچہ مصنف رحمہ اللہ رنج کشیدہ نخواہد بود بلکہ وجوب ابدال در اولیٰ بر جائے خود ست آرے شرطیکہ برائے وجوب ابدال ضروری ست و مصنف رح ذکر آن نکردہ اینست کہ واوٗ ثانیہ مدہ مبدلہ از حروف دیگر نباشد تاکہ احتراز شود از وُوْرِیَ کہ واوٗ ثانیہ بدل از الف ست زیرا کہ درین جا ابدال واجب نیست بلکہ جائز ست ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ الولی [4] ہر چہار کلمہ بدو واوٗ یکی فا کلمہ و دیگری مبدل از الف فاعل عند الجمع والتصغیر چنانچہ در ضوارب و ضویرب در جمع و تصغیر ضاربۃ الف بواوٗ بدل می شود ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ الولی [5] واما در مثل ذوری ناخوذ از یا ورا مے بنقل حرکت ہمزہ بسوی یا کہ واو بود ابو حیان گفتہ کہ جواز ابدال مسلک فارسی ست و تابع شدہ است او را در جواز ابدال ابن مالک و نزد دیگران واجب ست ابدال ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ [6] سوال حمل اُولیٰ بر اول معقول نباشد زیرا کہ مفرد را بر جمع حمل کردن از قبیل حمل اصل بر فرع است والامر بالعکس جواب اول چون شرط وجوب ابدال واوٗ با ہمزہ کہ تحرک حرف ثانی است در اول کہ جمع اولیٰ است موجود بود و در اولیٰ کہ مفرد آنست مفقود پس بنابر تطبیق اصل با فرع اُولیٰ را در باب وجوب قلب واوٗ بہمزہ بر اول محمول ساختند تا تخالف اینہا برطرف شود و حکم مفرد و جمع یکسان بود جواب دوم ایجاد و محذور در نمود و ہیچ صورتے از ان خلاصی نبود یکے حمل اصل بر فرع و دوم مزیت فرع بر اصل و حمل اصل بر فرع از مزیت فرع بر اصل اہون است پس بحکم من ابتلی ببلیتین فلیختر اھونہما اولیٰ مفرد را بر اول جمع محمول ساختند و اگر مصنف رح برائے تبدیل واوٗ بہمزہ تحرک واوٗ ثانی را شرط نگردانیدی بلکہ گفتی کہ اولین از دو واوٗ کہ در اول کلمہ باتصال غیر عارض واقع شوند و دوم مد مبدل از زائد نبود واجب کہ ہمزہ گردد ہیچ محذورے لازم نیامدے و در تکلفات این چنین تاویلات حاجت نیفتادے مولوی عبد العلی مدراسی عنہ از انکہ مشتق منہ اوول کہ در اصل وول ست بر اصح اقوال ۱۲۔

دراصل وُوَلٌ بود وابدال در اُوَلٌ واجب ست ازجهت آنکه هر دو واو متحرک اند دیگر هر واویکه ساکن باشد وماقبل او مکسور واجب مطرد ست که بیا بدل کنند اگرچه سکون وکسره عارضی باشد چون اِيقَادٌ واِستِيقَادٌ و مِيزَانٌ ومِيقَاتٌ
افروختن کردن آتش ۱۲
که دراصل اِوقَادٌ واِستِوقَادٌ ومِوزَانٌ ومِوقَاتٌ بود **سوال** در عِدْ که دراصل اِوْعِدْ بود قانون مذکور موجود ست چرا واو را بیا بدل نکردند **جواب اوّل** قانون مذکور ابدال را تقاضا میکند وموافقت مضارع حذف را وهر جا حذف وابدال معارض شوند آنجا حذف را ترجیح دهند بر ابدال از انکه تخفیف در حذف بیشتر ست از ابدال **جواب دوم** قانون مذکور ابدال را تقاضا می کند وموافقت مضارع حذف را ولیکن موافقت مضارع امرے ثابت ست وکسرهٔ ماقبل در معرض زوال ست بسبب احتمال سقوط همزه وصل پس معارض نگردد مر موافقت
که امر لیست ثابت ۱۲
مضارع را واین تعلیل در اجوف وناقص هم می آید چنانچه در قِيلَ که دراصل قُوِلَ بود حرکت واو را بما قبل نقل کردند بعد ازالهٔ حرکت ماقبل بعده واو ساکن شد ماقبل او مکسور آن واو را بیا بدل کردند قِيلَ شد و تَدْعِينَ که دراصل تَدْعُوِينَ بود

لـه بشرطیکه مدغم نبود چون اجلواذ که درینجا ابدال واو بیا جائز نیست ۱۲ مولوی انور علی عفرله الله الولی۔
عـه همچنین الف چون محراب محاریب ۱۲۔

حرکت واؤ را بماقبل نقل کردند بعد ازالہ حرکت ماقبل بعدہ واؤ ساکن ماقبل او مکسور واؤ
را بیا بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان ہر دو یاء یک یا را حذف کردند تِدَّ عِینَ شد دیگو
ہر یائیکہ ساکن[1] باشد و ماقبل او مضموم آن یا واؤ گردد چون یُوْقِنُ و مُوْقِنٌ کہ در اصل
یُیْقِنُ و مُیْقِنٌ بودہ است این تعلیل در اجوف ہم می آید چنانچہ در فُعْلیٰ اسم بضم فاء و
سکون عین چون کلمہ یاء بود واؤ شود چون طُوْبیٰ[3] و کُوْسیٰ کہ در اصل طُیْبیٰ[4] و کُیْسیٰ بود بخلاف
فُعْلیٰ صفت کہ یائے او را سلامت بدارند و ضمہ[5] ماقبل یا را بکسرہ بدل کنند تا یا سلامت ماند
چون مِشْیَۃٌ حِیْکیٰ و قِسْمَۃٌ ضِیْزیٰ کہ در اصل حُیْکیٰ و ضُیْزیٰ بود و ہمچنین در فُعْلٌ بضم
فا و سکون عین کہ جمع اَفْعَلُ ست یائے او را سلامت بدارند و ضمہ ماقبل را بکسرہ بدل[6] کنند تا یا سلامت ماند چون

---

[1] بدانکہ گاہے این تعلیل در دو کلمہ ہم آید نحو یا زیدُ اُوقظ امر ست از یَقِظَ در اصل ایقظ بود چون دال مضموم از کلمہ اولے بدو ملحق شد و الف وصل افتاد یا را بسبب ضمہ ماقبل بواؤ بدل کردند یا زیدُ ایقظ باثبات یا و ضمہ دال ہم جائز ست و اگر امر از گمَ باشد درین صورت ابدال یا بواؤ از جہت ضمہ ہمزہ وصل خواہد بود نہ از جہت دال ۱۲ [2] بشرطیکہ مدغم نباشد و لہذا در عُیِّنَ ماضی مجہول از تعیین یائے ساکنش واؤ نشود ۱۲ مولوی انور علی رحمہ [3] بدانکہ طوبیٰ و کوسیٰ ہر دو مصدر ست یا اسم تفضیل در صورت اولے بودن این ہر دو اسم خود ظاہر ست و در صورت بودن اینہا اسم تفضیل حکم اینہا حکم اسماست نزد سیبویہ زیراکہ او اسم تفضیل را در صفات نمی شمارد و ابوحیان گفتہ کہ اہل تصریف ہمین قائل اند و جہش آنست کہ اسم تفضیل بدون من و یا لام و یا اضافت صفت چیزے واقع نمے شود و در اوصاف دیگر شرطے یافتہ نمی شود لہذا در بودن این وصف نقصانے واقع شد و ازین جہت در مظہر عمل نمیکند مگر دریک صورت کہ در نحو خواہی دانست آری ابن مالک اینہا را از صفات بیشمارد و لہذا گفتہ است کہ از عرب قلب یائی اینہا بواؤ و ضم فا و باقی داشتن یا و کسرہ فا ہر دو مسموع ست چون طوبیٰ و طیبیٰ و کوسیٰ و کیسیٰ ۱۲ مولوی انور علی رحمہ [4] مونث اَطْیَبُ مونث اَطْیَبُ وَ اَکْیَسُ بمعنے خوش عیش و دانا اگرچہ ہر دو اسم از صفات اند لیکن جاری مجرائے اسماء شدہ بے لاحظہ صفت مستعمل میشود ۱۲ جاربردی [5] در فُعلیٰ صفتے ضمہ کسرہ میشود فرقا بینہ و بین الفعلی الاسمی و لم یعکس لان الاسم لخفۃ تقلب الیاء فیہ واوا و فی المالکی و قد یعطی اسما لفعلی وصفا ما یعطی اسماء من بقاء الضمۃ فیقال ضوزی فی ضیزی در فعل جمع افعل نمیکنند زیراکہ جمع ثقیل ست پس اگر قلب کردہ شود بواو ثقل خواہد شد و تعلیل بجہت تخفیف ست ۱۲ ایاز [6] ترکیب صفت و موصوف ست عرب گوید حشیۃ حیکی ہر گاہ کہ در رفتار حیکان یعنی تبختر و ضیزی مشتق از ضاز یضیز ضیزا بمعنی جور کردن و نقصان کردن ای تقسیم ناجائز و ظالم اگر گوئی کہ از کجا دانستہ شد کہ اینہا در اصل بر وزن فُعْلیٰ بالضم بودہ اند نہ فِعْلیٰ بالکسرہ گوییم فِعْلیٰ بالکسر در صفات عزیز الوجود ست لہذا بر وحمل نکردیم بخلاف فُعلیٰ بالضم کہ کثیر و شائع ست در صفات ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی۔

[7] و اما عُوْنٌ بالضم جمع عیون بالفتح بمعنی مردیکہ چشم زخم بسیار خورد کہ در اصل عُیْنٌ بود یا را بواؤ بدل کردند باآنکہ قیاس کسرۂ عین و بقاء یا بود و جمع بر وزن فعل شاذ ست ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی۔

بِیضٌ و عِینٌ جمع اَبیَض و اَعیَن کہ دراصل بُیضٌ و عُینٌ بود دیگو ہر واؤ و یاء کہ درباب

افتعال بجائے فاکلمہ باشد جائز مطرد ست کہ آن واؤ و یاء را بتا بدل کنند و تاء را در تاء ادغام

کنند و این مشہور ست و افصح چون اِتَّقَدَ یَتَّقِدُ اِتِّقَادًا فھو مُتَّقِدٌ و اِتَّسَرَ

یَتَّسِرُ اِتِّسَارًا[۱] فھو مُتَّسِرٌ کہ دراصل اِوْتَقَدَ یُوْتَقِدُ اِوْتِقَادًا فھو مُوْتَقِدٌ

و اِیْتَسَرَ یِیْتَسِرُ اِیْتِسَارًا فھو مُیْتَسِرٌ بود **سوال** در اِوْتَقَدَ قانون مذکور ابدال

واؤ بتاء تقاضا میکند و سکون واؤ و کسرۂ ماقبل ابدال واؤ بیا و اصل در دلائل اعمال

ست نہ اہمال پس بایستی کہ اول واؤ را بیا بدل میکردند بعدہ یاء را بتاء تا ترک عمل باحد

الدلیلین لازم نیاید چنانچہ[۲] در یُدْعَی[۳] کہ دراصل یُدْعَوُ بود واؤ را بیا بدل کردند بعدہ

یاء را بالف تا ترک عمل باحد الدلیلین نیاید **جواب اول** بہر دو دلیل آنجا عمل میکنند

کہ ہر دو متساوی باشند و اینجا ہر دو متساوی نیستند بلکہ یک قوی و دیگر ضعیف ازانکہ

میان واؤ و تاء قرب مخرج ست این قرب ابدال واؤ بتا تقاضا میکند و کسرۂ ماقبل

ابدال واؤ بیا لیکن کسرہ ماقبل در معرض زوال ست بسبب احتمال سقوط ہمزۂ وصل

چنانچہ گوئی وَاتَّقَدَ فَاتَّقَدَ وَاتَّسَرَ فَاتَّسَرَ پس معارض نگردد مر قرب تائے افتعال را

۱؎ اما بعضے حجازیین اِیْتَقَدَ و اِیْتَسَرَ و یَاتَقِدُ و یَاتَسِرُ و مُوْتَقِدٌ و مُوْتَسِرٌ و اِیْتَقَدَ و اِیْتَسَرَ و اِیْتِقَادًا و اِیْتِسَارًا می گویند روایت ست کہ موتقد لغت امام شافعی ست کہ اکثر بآن تکلم میفرمود ۱۲ مولوی انور علی رح

۲؎ بہر کردن گوشت جزور را یعنی شتر کذا فی الصراح و در شرح جار بردی بمعنی قمار باختن آمدہ است مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالی ؎

۳؎ ای چنانچہ یُدْعَی کہ دراصل یُدْعَوُ بود اولاً اورا از جہت واقع شدن آن در رابع بیا بدل کردند بعدہ یاء را از جہت انفتاح ماقبل بالف گو قاعدہ ابدال واؤ بالف در یدعو مقتضی این قلب بود لیکن چون اہمال قاعدہ اولی لازم آمد ازین رو اولاً واؤ را بالف بدل نکردند بلکہ اولاً یا کردند بعدہ الف ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ الولی ؎

جواب دوم واؤ را کہ بتا بدل میکنند از جہت آنکہ میان واؤ[1] وتا قرب مخرج ست
ویا۔ را کہ بتا بدل میکنند از جہت آنکہ مشابہت[2] بواو دارد پس اصل درین باب ابدال واؤ ست
بتا و ابدال یا فرع ست و مادام کہ عمل باصل ممکن باشد ضرورت بسوئے فرع روا نباشد
جواب سوم مقصود از ابدال واؤ بتا در اِتَّقَدَ ادغام ست زیرا کہ اگر واو را بیا بدل کنند بعدہ
یا۔ بتا بدل کنند وتا۔ را در تا۔ ادغام کنند کثرت تغییر لازم آید خلاف[3] مقصود وآن درست
نیست بخلاف یُدْعٰی کہ در وے مقصود ابدال واؤ بیا ابدال یا بالف ست برائے تخفیف
پس کثرت تغییر اینجا متحمل باشد **جواب چہارم** در اعمال دلیلین اینجا ہیچ فائدہ نیست
پس بضرورت قصر مسافت کردند کہ واؤ را ابتداءً بتا بدل کردند ودر یُدْعٰی فائدہ آن در
خط[4] ظاہر میشود زیرا کہ این الف ازان جہت کہ بدل از یاء ست بصورت یاء نبشتنش
آید **جواب پنجم** اگر در اِتَّقَدَ واؤ را بیا بدل کنند توالی کسرات لازم آید واین
روا نیست پس واؤ را ابتداءً بتا بدل کردند **سوال** در مِیْزَانٌ ومِیْقَاتٌ نیز توالی
(دو کسرہ از یا ویک کسرہ ہمزہ)
کسرات لازم می آید پس بایستی کہ واؤ را بیا بدل نمیکردند **جواب** اگر واؤ را بیا بدل نمیکردند
خروج کسرہ بسوئے ضمہ لازم آمدے زیرا کہ واؤ

---

[1] واز این جہت واو بتا بدل میشود چنانچہ تُکلانٌ وتُراثٌ کہ دراصل وُکلان ووُراث بودند ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالی
[2] در لزوم تخالف ابنیہ اگر قلب کردہ نشود چہ چنانچہ واو را از جہت قلت تخالف در ابنیہ بتا بدل کردند یا را نیز بر وحمل کردہ بتا بدل کردند کذا فی الشرح الرضی [3] چہ مقصود از قلب واو بتا فقط تخفیف در لفظ ست وآن بلا تطویل مسافت دران ناگزیر ست چہ حصول تخفیف بگردانیدن واو الف نہ بینی کہ اگر واو را الف نمایند وبعدہ بموجبے او را حذف کنند عوضش ضمہ کہ اثقل الحرکات ست گزارند چنانچہ در قُلْتُ بخلاف حذف یا کہ کسرہ بنسبتش خفیف ست قائم مقام آن میشود چنانچہ در قلت پس اگر در قلب واؤ بالف تخفیف کامل حاصل میشود حرکت ثقیل کہ منافی تخفیف ست چرا وقت حذف واؤ قائم مقامش نشد لہذا در یدعی مرجی برائے کثرت تغییر بدست آمدنہ در اِتَّقَدَ ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالی۔
[4] واین وجہ متین ست برائے کتابت الف در موضع رابع وما فوق ان بصورت یا چون مصطفٰی ومرتضٰی چہ اگر واو اینہا از سر بدون گردانیدن یا بالف بدل میکردند اقتضائے آن میکرد کہ بالفش مینوشتند چنانچہ دَعَا وعَصَا را نولیسند نہ بصورت یا ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالے۔

ازیں کسرۂ بمنزلۂ ضمہ است وتوالی کسرات آہون ست از خروج کسرہ[1] بسوئے ضمہ پس توالی کسرات اختیار افتاد لاَنَّ مَنِ ابْتُلِیَ بِبَلِیَّتَیْنِ فَلْیَخْتَرْ اَھْوَنَھُمَا بخلاف اِوْتُقِدَ کہ اگر واؤ را در وے سلامت دارند خروج کسرہ بسوئے ضمہ لازم آید واگر واؤ را بیا بدل کنند توالی کسرات لازم آید وہر دو ممنوع ست واگر واؤ را بتا بدل کنند ہیچ محظور لازم نیاید پس قلب واؤ بتا اختیار افتاد **جواب ششم** اگر در اِوْتُقِدَ اول واؤ را بیا بدل کنند بعدہ یاء را بتا بدل نمایند روا نباشد زیرا کہ یاء عارض خواہد بود نہ لازم ویائے عارضی بتا بدل کردن روا نیست پس ابتداءً واؤ را بتا بدل کردند ولہٰذا در اِیْتَکَلَ[2] و اِیْتَمَرَ[3] یاء را بتا بدل نکردند زیراچہ یا لازم نیست بلکہ بدل[4] ست از ہمزہ وادغام در اِتَّخَذَ یَتَّخِذُ کہ در اصل اِیْتَخَذَ یَیْتَخِذُ بود باوجود آنکہ یا لازم نیست بلکہ بدل ست از ہمزہ شاذ ست **جواب ہفتم** اگر واؤ را یا کنند فعل واحد گاہے یائی گردد وگاہے واوی یعنی فعل معروف یائی گردد چون اِیْتَقَدَ وفعل مجہول واوی چون اُوْتُقِدَ پس ابتداءً واؤ را بتا بدل کردند

فصل سوم در بیان قوانین اعلال اجوف

یکے آنکہ ہر واؤ ویاء کہ متحرک باشد بحرکت لازم وماقبل او مفتوح باشد

[1] زیراکہ خروج از کسرہ بسوئے ضمہ انتقال از ثقیلے بسوئے اَثقل ست وآن بسیار دشوار وثقیل ست ولہٰذا وزن فِعُلٌ بکسر فا وضم عین در کلام عرب نیامدہ بخلاف اِبِلٌ بکسرتین کہ کثیر وشائع ست واما حِبُكٌ بکسر حا وضم با بمعنی ریگ تودہ پس از تداخل لغتین ست یعنی دریں لفظ دو لغت آمدہ یکے حُبُكٌ بروزن عُنُقٌ ودیگرے حِبِكٌ بروزن اِبِلٌ متبعے از راہ عدم فرق کسرہ حا از لغت ثانی با ضمہ با از لغت اولے جمع کردہ حِبُكٌ تراشیدہ وانچہ در قراءت شواذ بمحق اللّٰہ الرِّبُوا بکسر را وضم با آمدہ شاذ ست ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالیٰ [2] در اصل اِئْتَکَلَ بود ہمزہ ساکن ماقبل او مکسور ہمزہ را بیا کردند اِیْتَکَلَ شد ۱۲ [3] آری از بغدادیین حکایت کردہ اند کہ ایشان جائز داشتہ اند ابدال یائے عارضی بتا از دست این چند الفاظ اِتَّزَرَ واِتَّمَنَ واِتَّکَلَ واِتَّھَلَ از در وامن واکل واھل ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللّٰہ الولی [4] قولہ ابن ہشام در شرح خلاصہ تبعا لابی علی الفارسی می گوید کہ قول جوہری کہ اِتَّخَذَ اِفْتَعَلَ از اخذ ست وہم ست بلکہ اِتَّخَذَ از تَخِذَ بمعنے اخذ ست ودرین ہنگام حاجت بجواب شد ونخواہد افتاد زیراکہ از ما نحن فیہ خارج ست ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی [5] الاِیتکال خوردہ شدن دندان سر دنحوہ ۱۲ تاج [6] تا صیغہ معروف ومجہول بریک وتیرہ باشد ۱۲ [7] ہر کہ مبتلا شود بدو بلا پس اختیار کند آسان ترین آنہا را ۱۲

بفتحہ لازم واجب ومطرد ست کہ آن واوٗ ویاء را بالف[1] بدل کنند اگر موانع نباشد چون

قَالَ وبَاعَ وخَافَ وھَابَ وطَالَ وبَابَ ونَابَ کہ دراصل قَوَلَ وبَیَعَ وخَوِفَ

وھَیِبَ وطَوُلَ وبَوَبَ ونَیَبَ بود وموانع پنج ست یکے التباس مثنیٰ بواحد چنانچہ

در دَعَوا ورَمَیا واوٗ ویاء سلامت ماند زیراکہ اگر تعلیل کنند التباس مثنیٰ بفعل واحد شود

سوال در یَرْضَیَانِ ویَخْشَیَانِ التباس بفعل نمی آید زیراچہ بعد تعلیل یَرْضَانِ و

یَخْشَانِ می ماند چرا تعلیل نہ کردند جواب درحالت نصب التباس مثنیٰ بفعل واحد می آید زیراچہ نون تثنیہ درحالت

نصب بیفتد[2] لَنْ یَرْضَا ولَنْ یَخْشَا بماسوال در اِرْضَیَا واِخْشَیَا التباس بفعل واحد نمی آید زیراچہ

بعد تعلیل اِرْضَا واِخْشَا می ماند چرا تعلیل نکردند جواب ایشان محمول اند بر تَرْضَیَانِ وتَخْشَیَانِ زیراچہ امر ماخوذ ست از

فعل مضارع سوال در عَصَوانِ ورَحَیَانِ التباس بواحد نمی آمد زیراچہ بعد تعلیل عَصَانِ ورَحَانِ می ماند چرا تعلیل

نکردند جواب درحالت اضافت التباس اسم مثنیٰ باسم واحد می آید زیراچہ نون تثنیہ

درحالت اضافت بیفتد چون عصاکَ ورَحَاکَ سوال در قَالَ وبَاعَ نیز

التباس واوی بیائے والتباس یائے بواوی می آید زیراچہ قَالَ مشتق از قیلولہ وبَاعَ مشتق از

---

[1] وجہ این قلب چنانچہ فاضل جاربردی ایراد کردہ آنست کہ واوٗ ویاء ہر واحد بمنزلہ دو حرکت ست ای واو بمنزلہ دو ضمہ ویا بمنزلہ دو کسرہ وہرگاہ متحرک شدند لازم آمد سہ حرکت؛ واز نفس واوٗ ویاء ویکے حرکت عارض بایشان وہرگاہ این سہ حرکت را بحرکت ماقبل ایشان ضم کردیم حاصل شد چہار حرکات متوالیہ واین ثقیل ست پس اجتناب کردند ازان بابدال ایشان بالف کہ موافق حرکت ماقبل ایشان ست واین قاعدہ مشہور بین الجمہور ست واین جنی در مثل بَیَعَ وخَوِفَ وطَوُلَ اولاً حرف علت را ساکن کند برائے حصول خفت پس بالفش بدل کند ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ لولی [2] اگر گوئی کہ ہنوز فرق در مفرد وتثنیہ درصورت واملا باقی ست ازانکہ الف یَرْضٰی ویَخْشٰی مفرد بیا نوشتہ میشود والف تثنیہ بصورت الف وایقدر فرق برائے عدم التباس وجواز تعلیل در تثنیہ کفایت میکند گویم بیشتر مدار اطلاقات بر تلفظ کلمات ست ودر تلفظ چنانچہ دانستی ہیچگونہ فرق نیست لامحالہ وبالضرورۃ معنی مراد بغیر مراد مشتبہ وملتبس شود وغرض متکلم فوت گردد ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ تعالیٰ [3] بدو وجہ یکے آنکہ این لغت بسیار قلیل الاستعمال ست پس وجودش را بمنزلہ عدم گمان کردہ از التباس باہمدیگر باک نکردند دوم آنکہ وقت لحوق ضمیر متحرک فاعل التباس برطرف می شود چہ ماضی قَالَ از قیلولہ قِلْت بکسر قاف وماضی بَاعَ از بوع بُعْت بضم باآید ودر ما نحن فیہ امر بالعکس علاوہ برین مقولہ قال بمعنی گفتن بیشتر جملہ میباشد ومفرد نادرست بخلاف قال از قیلولہ و ہمچنین بَاعَ بمعنی خرید وفروخت اکثر در مقام انشاد وقت حضور عروض ومتاع مستعمل میشود بخلاف باع از بوع و اینہمہ قرائن مضعف بلکہ مزیل التباس ست فافہم ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالیٰ۔

بُوعٌ نیز آمده است و معنی قَیلُولَہ میان روز خفتن و معنی بُوعٌ گام کشاده زدن ست پس بایدکه هیچ یکے را تعلیل نمیکردند تا التباس یکے بدیگرے نیامدے جواب اوّل این مقدار متحمل ست پس سوال وارد نمیشود جواب دوم در قَالَ و بَاعَ التباس مثنی بواحد نمی آید و مانع تعلیل التباس مثنی بواحد ست چنانچه ذکر کرده شده است و التباس واوی بیائے زائل می شود از مضارع ایشان چون یَقُوْلُ و یَبِیْعُ زیراکه معتل عین واوی از باب ضَرَبَ و معتل عین یائی از نَصَرَ نیامده است. جواب سوم این التباس نیست بلکه اشتراک ست وَالْاِشْتِرَاكُ جَائِزٌ وَالْاِلْتِبَاسُ مَمْنُوْعٌ زیراکه التباس آن باشد که از طرف معلل باشد و این از طرف واضع ست نه معلل مَانِع دوم تعلیل لام کلمه مانع تعلیل عین کلمه است تا توالی اعلالین[۱] دران کلمه لازم نیاید چون طَوٰی قَوٰی که دراصل طَوَیَ وَقَوِوَ[۲] بوده است یا در کلمه دیگر چون

---

[۱] توضیحش آنکه اشتراک عبارت است ازانکه واضع معانی متعدده را وقت وضع خیال کرده یک لفظ را بمقابل آنها دفعة واحدة بدون تقدیم و تاخیر مقرر و معین نماید چون لفظ عین بمعنی آفتاب و چشمه و ذات و زانو و حرف آن و در ینجا هنگام اراده یک معنی از معانی متعددش حاجت شود بسوئے قرینه تا بر مخاطب فهم معنی مراد دشوار نشود و غرض متکلم مشتبه نگردد و گویا ازهمین قبیل ست قال بمعنی گفت و بمعنی خفت در نمیروزنه اگر گویم تعلیل در کلمات از جانب واضع ست پس قال بعد تعلیل گو دراصل بمعنے گفت قول و بمعنی خفت قَیل بود مشترک شد درین دو معنی و این اشتباه مرتفع شود از قرائن چه از قرینه معنی معین و واضح گردد و التباس آنست که بعد تعیین واضع یک لفظ را برائے دو معنی یا زیاده آرد که در فهم معنی مراد اشتباهی واقع شود و از جانب واضع فارقی درین معنی از قرینه وغیره منقول نباشد و این چنین لفظ ممنوع الاستعمال و واجب الترک ست و در مانحن فیه تعلیل مفرد لازم مے آید دفارقے از واضع دران پیدا نمی شود فاحفظ فانه دقیق مولوی انور علی رحمه الله[۲] و این نزد صرفیین ممنوع و محظور ست ازانکه موجب اختلال بنای کلمه است و شیخ رضی در شرح شافیه می گوید که شاید مراد صرفیین از منع اجتماع تعلیل در ثلاثی مجرد الفاظ کثیره آمده است که درانجا اجتماع تعلیلین روا است چنانچه از رجوع بهاب تمرین این معنی بخوبی ظاهر مے شود و کلام ائمه صرف درین باب مضطرب ست سیرافی گوید اعلالیکه از جمعش منع کرده ایم دو شرط دارد یکے آنکه در موضع عین و لام باشد دوم آنکه سکون عین و لام هر دو از جهت این اعلال لازم آید و ابو علی فارسی گفته که مکروه آن اجتماع دو تعلیل ست که پے درپے باشد نه مطلقا ۱۲ مولوی انور علی[۳] واو در طرف واقع شده بعد کسره آن واو را یا کردند قوی شد اگر واو را بالف بسبب فتح ماقبلش بدل کنند توالی اعلالین لازم آید و همچنین یائے طوی بسبب تحرکش و فتح ماقبلش بالف بدل کردند پس اگر واو در انیز بهمین قاعده بالف بدل کنند توالی اعلالین لازم آید و آن ممنوع ست و بدانکه طوی یطوی از ضرب و سمع هر دو آمده است و مثال لزوم توالی اعلالین در نفس کلمه مبنی ست بر آمدنش از ضرب چه اگر از سمع خواهد بود مثل حَیِیَ در صورت ثانی داخل خواهد بود نه در صورت اولی ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله تعالی

ع این حاشیه بر صفحه سابق زیر [۲] باید دید ۱۲ ... بخلاف مضارع تا ... قیلوله که یقیل می آید و مضارع باع ازبوع که یبوع می آید انور علی رح۔

حَیِیَ[1] کہ اعلال عین کلمہ موجبست کہ در یحییٰ دو اعلال جمع نشوند و بعضے گفتہ اند کہ در حَیِیَ یا
الف نگشت تا دلالت کند بر اصل کلمات دیگر و بعضے گفتہ اند تا حکم باب لفیف مقرون
مختلف نگردد یعنی چون در طَوِیَ و قَوِیَ الف نگشت از جہت اجتماع اعلالین در حَیِیَ نیز
الف نگشت تا حکم باب مختلف نگردد و در طَوَیا[2] و قَوِیا الف نگشت باآنکہ در لام کلمہ
تعلیل نشدہ است از انکہ محمول ست بر طَوٰی و قَوِیَ **سوال** در طَوٰی و قَوِیَ چرا عین
کلمہ را تعلیل نکردند و لام کلمہ را سلامت نداشتند تا توالی اعلالین لازم نیامدے **جواب**
اوّل تعلیل لام کلمہ سابق ست از تعلیل عین کلمہ زیرا کہ لام کلمہ محل تعلیل و تغییر ست و
لہٰذا اعراب در آخر کلمہ متغیر شود نہ در اوسط پس تعلیل نیز در آخر کلمہ کردہ شود **جواب دوم**
تا در مضارع ایشان ضمہ بر یا لازم نیاید **جواب سوم** اگر عین کلمہ را بالف بدل میکردند و لام
کلمہ را سلامت میداشتند در آخر کلمہ حرف علت بودے و ما قبل وے الف و این چنین
کلمہ در کلام عرب یافتہ نشدہ **جواب چہارم** اگر در عین کلمہ تعلیل میکردند و لام کلمہ را سلامت
میداشتند طَایٰ شدے لازم آمدے التباس باب ضَرَبَ[3] یَضْرِبُ بباب سَمِعَ
یَسْمَعُ مانع سوم وقوع حرف ساکن[4]

---

[1] ہمچنین طوی یعنی اگر یاء حَیِیَ و واؤ طَوِیَ را بسبب انفتاح ما قبل بالف بدل نمایند توالی اعلالین لازم نیاید زیرا کہ دریا کہ لام کلمہ است تعلیل نمیرسد پس چرا الف بدل نکردند مصنف جواب داد کہ معنی جمع تعلیل عام ست از انکہ دران کلمہ باشد یا در کلمہ دیگر یعنی اگر عین کلمہ این را تعلیل کنند واجب شود کہ عین کلمۂ مضارعش را نیز تعلیل کنند زیرا کہ ہر ماضی کہ عینش معلل شدہ عین مضارعش ہم معلل شدہ است پس اجتماع تعلیلین در مضارع لازم آید یکے اعلال عین کلمہ بتبیع ماضی و دوم اعلال لام کلمہ چنانچہ بود وابنہمہ بنا بر آنست کہ حَیِیَ یائی اللام باشد و اگر اصلش حَیِوَ باشد چنانکہ مازنی گفتہ است اجتماع تعلیلین در نفس این لازم آید زیرا کہ اولاً واؤ را بالقاعدہ قَوِیَ یا کردند و اگر یا کہ عین کلمہ آنست بالف بدل نمایند حتماً توالی اعلالین لازم آید اینست بیان مطلب مصنف و حق اینست کہ درین صوت در مضارع ہم توالی اعلالین لازم نمی آید زیرا کہ علت قلب بلے لام معلل بالف در مضارع مرتفع ست آری ضمہ یا کہ در فعل متروک ست لازم می آید چنانچہ در جواب دیگر ذکر کردہ است و لہٰذا ابن حاجب در شافیہ و رضی برین قدر اقتصار کردہ گفتہ اند کہ اگر در حَیِیَ و غیرہ تعلیل در عین کلمہ کنند لازم آید کہ در مضارعش یَحَایُ خوانند و ضمہ یا در فعل متروک ست گو در اسم بعد سکون یافتہ میشود چون دَلْوٌ و ظَبْیٌ ۱۲ مولوی انور علی [2] یعنی جواب سوال مقدرست تقدیرش آنکہ وجہ عدم تعلیل در ینجا فقط بسبب اجتماع تعلیل بودہ است جائیکہ تعلیلین نباشد تعلیل واجب بود چہ ہرگاہ مانع مرتفع شود مقتضے موجود باشد تعلیل لا محالہ خواہند کرد و ظاہر ست کہ اگر در طَوَیا و قَوِیا طایا و قایا گویند اجتماع تعلیلین لازم نمی آید جواب داد از انکہ محمول است آہ ۱۲ مولوی انور علی [3] و التباس بابے (باقی آئندہ)

بعد واؤ ویاء مانع[1] تعلیل ست چون جَوَادٌ و طَوِیْلٌ وعَیُوْنٌ[ج] و بعضے مانع اول را ذکر
(آنکه چشم زخم بسیار خورد ۱۲)
نکردہ اند از آنکہ داخل درین مانع ست زیرا کہ در دَعَوَا ودَ مَیَا وقوع حرف ساکن بعد
واؤ ویاء ست لیکن محققین ذکر کردہ اند از جہت آنکہ این مانع جائیست کہ حرف ساکن
دریک کلمہ باشد کہ دران کلمہ واؤ ویاء ست وحرف ساکن در دَعَوَا ودَمَیَا کہ این الف
ضمیر ست فی الحقیقۃ کلمۂ دیگر ست اگرچہ فعل با فاعل در حکم یک کلمہ است پس معلوم
شد کہ عدم ابدال در ایشان از جہت التباس مثنے بمفرد ست نہ از جہت این مانع سوال
در تَخْشَیْنَ کہ در اصل تَخْشَیِیْنَ بود چرا یاء را بالف بدل کردند بعدہ آن الف را از جہت اجتماع
ساکنین حذف کردند باآنکہ بعد یائے متحرک حرف ساکن ست وہمچنین[2] در دَعَتْ و رَمَتْ
کہ در اصل دَعَوَتْ و رَمَیَتْ بود چرا واؤ ویاء را بالف بدل کردند بعدہ آن الف را از جہت
اجتماع ساکنین حذف کردند باآنکہ بعد واؤ ویاء حرف ساکن ست جواب اوّل لحوق
حرف ساکن درین الفاظ بعد ابدال ست جواب[3] دوم بالا ذکر کردیم کہ این مانع جائیست
کہ حرف ساکن از کلمہ باشد کہ دران کلمہ واؤ ویاء ست وحرف ساکن در تَخْشَیْنَ کہ آن یائے ضمیر ست بالحقیقۃ کلمہ دیگر

(بقیہ حاشیہ) بیاء بے دیگر گو مخلوط و مانع قوی اعلال نیست لیکن بلا ضرورت اختیار کردہ نشود و مہما امکن ازان اجتناب کردہ آید ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ تعالیٰ ۸؎ بشرطیکہ آن ساکن واؤ جمع ویای او نباشد کہ درین صورت مانع تعلیل نیست ولہذا در مصطفیون تعلیل کنند مصطفون و مصطفین گویند ہمچنین در دَعَوُا ویَدْعُوُنَ کہ در اصل دَعَوُوْا ویَدْعُوُوْنَ بودند ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالیٰ۔ ع بلکہ ہر جا کہ حرف علت بعد الف واقع شود ہمزہ گردد سوائے رائے دتائے ۱۲ (حاشیہ صفحہ ہذا) [1]؎ وجہش آنست کہ در صورت تعلیل درین مقام لازم می آید التباس بعضے اسماء بفعل چون زوال کہ اگر درا تعلیل کنند ملتبس شود بہ زال یا باسم دیگر چون غیور[ج] وعیون[ج] کہ بعد تعلیل ملتبس میشود بہ غیر وعین ۱۲ مولوی انور علی رحمہ [2]؎ وممکن است کہ از تعلیل مثل دعت ورمت جواب دہند باینطور کہ مانع تعلیل وقوع واؤ ماقبل مدہ زائدہ است نہ قبل ہر ساکن پس تائے تانیث مانع تعلیل نخواہد شد ۱۲ مولوی انور علی رحمہ [3]؎ حاصلش آنکہ اگر واؤ ویا در کلمہ وحرف ساکن در کلمہ دیگر یافتہ شود ہرگز مانع تعلیل نیست ودر تخشین ودعت کہ در اصل تخشیین ودعوت بود ساکن کہ یائے ضمیر وتائے تانیث ست در کلمہ علیحدہ یافتہ می شود پس مانع تعلیل نباشد وچون برین تقدیر وارد می شود کہ دریں صورت لازم می آید کہ در دعوا ورمیا تعلیل کنند زیرا کہ دریخا نیز الف ضمیر کہ کلمہ علیحدہ ست مانع تعلیل نخواہد شد مصنف رحمہ اللہ تعالیٰ جواب داد کہ منع تعلیل ہر ینجا از جہت وقوع واؤ ویا ماقبل ساکن نیست بلکہ از جہت دیگر ست وآن لزوم التباس تثنیہ بمفرد در صورت تعلیل یعنی بہ دعا ورمی ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ تعالیٰ۔

ست اگرچہ فعل با فاعل در حکم یک کلمہ است وفیہ نظرٌ عہ زیراکہ حرف ساکن در دَعَوا و رَمَیا
نیز بالحقیقۃ کلمہ دیگر ست پس چرا واؤ و یاء را بدل نکردند جواب زیراکہ التباس تثنیہ بواحد اینجا مانع
تعلیل ست بخلاف تخشَیِنَّ و دَعَتْ و رَمَتْ مانع چہارم بودن کلمہ بمعنی -- کلمہ دیگر کہ
در وی علت اعلال موجود نیست مانع تعلیل ست چون عَوِرَ و صَیِدَ کہ در معنی اِعْوَرَّ
و اِصْیَدَّ ست یا در معنی اِعْوَارَّ و اِصْیَادَّ[۱] ست از انکہ ہر لغتے کہ از الوان و عیوب ست (یک چشم شد ۱۲ / سر برداشت از کبر ۱۲)
حق باب اِفْعِلَالٌ[۲] و افعیلال ست پس اگر در غیر این ہر دو باب بیاید گفتہ شود کہ در معنی این
دو باب ست ہمچنین اِزْدَوَجُوا و اِجْتَوَرُوا بمعنے تَزَاوَجُوا و تَجَاوَرُوا ست (باہم جفت شدند ۱۲)
از انکہ در ایشان معنی مشارکت ست زیراکہ معنی اِزْدِوَاج بایک دیگر جفت شدن ست
چنانچہ تَزَاوُج و معنی اِجْتِوَارْ بایک دیگر ہمسائیگی کردن آمدہ است چنانکہ معنی تَجَاوُرْ
و باب اِفْتِعَال موضوع برائے مشارکت نیست پس در معنی باب تَفَاعُل باشد کہ موضوع
برائے مشارکت ست سوال زَارَ بمعنی اِزْوَرَّ و اِزْوَارَّ عہ آمدہ است پس بایستی کہ واؤ در وے
سالم ماندے چنانکہ در اِزْوَرَّ و اِزْوَارَّ سلامت جواب حمل نظیر بر نظیر دلیل ضعیف ست پس

---

[۱] و درین ہر دو باب شرط تعلیل مفقود ست چنانچہ بیاید ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی [۲] زیراکہ وضع باب افعلال و افعیلال برائے الوان و عیوب ست پس این ہر دو باب باعتبار واضع اصل معنی عَوِرَ و صَیِدَ شد ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی.

[۳] و باب تفاعل تعلیل نپذیرد بسبب مفقود شدن علت تعلیل درین باب و بعضے گفتہ اند کہ معلل میشود عین افتعال اگرچہ در معنی تفاعل باشد ولہذا تَبَاعُوا و استَاقُوا بمعنے تَبَایَعُوا و تَسَایَقُوا را تعلیل کردند اما اگر افتعل بمعنے تفاعل نباشد باتفاق تعلیل کنند چنانچہ ارتادوا ختار لفوات المانع ۱۲ مولوی انور علی

عہ تقریر بندگی حضرت شیخ عبد القدوس گنگوہی قدس سرہٗ ۱۲.

عہ زار و ازور و ازوار ہر سہ بمعنے انحراف و مال کذا فی القاموس ۱۲

قیاس بر و نشاید مانع پنجم دلالت کلمہ بر معنی اضطراب و حرکت[1] مانع تعلیل ست تا حرکت لفظی دلالت کند بر حرکت معنوی و این در کلمہ ایست کہ بر وزن فَعَلَانٌ و فَعَلٰی باشد بفتح عین چون جَوَلَانٌ و دَوَرَانٌ و حَیَوَانٌ و سَیَلَانٌ و صَوَرٰی و حَیَدٰی و تصحیح مَوَتَانٌ با وجود علت اعلال ازانکہ محمول ست بر حَیَوَانٌ کہ نقیض اوست و این تعلیل در ناقص ہم آمدہ است چنانکہ در دَعَا و رَمٰی و عَصَا و ھُدًی کہ در اصل دَعَوَ و رَمَیَ و عَصَوٌ و ھُدَیٌ و در حَوَیَةٌ و جَیَلٌ واو و یا را بالف بدل نکردند ازانکہ حرکت واو و یا عارض ست لازم[3] نیست زیرا کہ در اصل حَوْأَبَةٌ و جَیْأَلٌ بودہ است حرکت ہمزہ نقل کردہ بما قبل دادند و ہمزہ را حذف کردند حَوَیَةٌ و جَیَلٌ شد و ہمچنین در اِخْشَیَنَّ یا را بالف بدل نکردند ازانکہ حرکت یا عارض ست بسبب اجتماع ساکنین پیدا شدہ است و ہمچنین در دَعَوُا اللّٰہَ وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ عارض[4] ست کہ بعارض اجتماع ساکنین آمدہ است و ہمچنین در وَوَرِثَةٌ وَوَفَاھُمُ اللّٰہُ واو را بالف بدل نکردند زیرا کہ حرکت ما قبل واو عارض ست ازانکہ بعارض

---

[1] شک در قَالَ و رَمٰی ہم حرکت معنوی موجود ست پس چرا تعلیل کردند و حرکت لفظی را تنبیہا علی الحرکۃ المعنویہ باقی نداشتند فک این نکتہ بعد الوقوعست و مانع حقیقی نیست ۱۲ ایاز [2] این قول سیبویہ و مازنی ست و امامبرد گفتہ کہ قیاس آنست کہ ہرچہ بر وزن فَعَلَانٌ باشد او را تعلیل کنند چون دَارَانٌ و مَاھَانٌ کہ در اصل دَوَرَانٌ و مَوَھَانٌ بودہ است و انچہ بتصحیح آمدہ شاذ ست و پوشیدہ نیست کہ شاذ بنسبت مقیس علیہ قلیل الوجود می باشد و درین جا امر بعکس ست یعنی معلل قلیل و مصحح کثیر آمدہ اند و اخفش گفتہ کہ تصحیح فعلی شاذ ست و قیاس در و اعلال ست ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللّٰہ الولی۔ [3] و در ابدال لازم بودن این حرکت بواو و یا شرط ست پس خارج شدند مثل حَوَیَةٌ و جَیَلٌ و اِخْشَیَنَّ و عَصَوَیْ و رَحَوِیْ و دَعَوُا اللّٰہَ از قول مصنف رح متحرک باشد بحرکت لازم کہ در ذیل این قاعدہ بر سر فصل بیان کردہ کہ حرکت ہمہ اینہا عارض است ۱۲ مولوی انور علی رح [4] و خارج شدند مثل نوعد تد وورثہ وتوفی ونیسں از قول مصنف در ذیل این قاعدہ و ما قبل او مفتوح باشد بفتحہ لازم چہ ہرگاہ واو و فائے عطف و ثای تفعل در معرض زوال و لازم بنائے کلمہ نیست ازانکہ در جمیع تصاریف یافتہ نمیشود پس حرکت اینہا بطریق اولی لازم نخواہد بود ۱۲ مولوی انور علی غفر اللّٰہ الولی۔

ع نہ آن کنید خدائے تعالیٰ را و فراموش مکنید فضل او را۔

عطف آمده است یا آنکه فتحہ ماقبل در کلمہ دیگر ست و ہمچنین فتحہ توفی یتوفی د تصحیح تَوَدُ وغَیَبٌ

وخَوَنَة باوجود علت اعلال شاذ ست چنانکہ اعلال یاجل و یاآس کہ در اصل

یَوْجَلُ و یَیْأَسُ بوده است بغیر وجود علت شاذ ست لیکن تصحیح تَوَدُ وغَیَبٌ

وخَوَنَة واجب ست و اعلال یاجل و یاآس جائز ست[۱] **سوال** واو در قَوَلَ

و یا در بَیَعَ متحرک ست والف ہمیشہ ساکن ست و بدل از جنس مبدل منہ می باید پس

حرف متحرک را چگونہ بالف ساکن بدل کنند **جواب** محققین گفتہ اند کہ چون

خواہند کہ واو و یا را بالف بدل کنند[۲] اولاً ساکن کنند بعده بدل میکنند **سوال** لَیْسَ

کہ در اصل لَیِسَ بوده است بروزن فَعِلَ یا متحرک ماقبل او مفتوح و از جمیع موانع خالیست

چرا یا را ساکن کردند و بالف بدل نکردند **جواب** تا دلالت کند بر عدم تصرف او و غلبۂ

مشابہت[۳] او بحرف در حق عدم دلالت بر حدث و زمان و عدم دلالت بر معنی بنفس

بدانکہ ہر الفیکہ در ناقص بدل از واو ست چون دَعَا آنرا بصورت نفس او بنویسند

و ہر الفیکہ بدل از یا ست چون رَمٰی آنرا بصورت یاء نویسند و در ان یاء

---

[۱] قولہ نزد ابی کعب و زید قبائل از یمن قلب حرف علت ساکن کہ ماقبلش نہ مفتوح باشد بالف قیاسی ست و من ہذا القبیل ان ھذان لساحران و تُقبلُ تابتی و صامتی کہ در اصل توبتی و صومتی بود ۱۲ ایاز [۲] این مختار ابن جنی و تابعات اوست کہ اولا این حروف را ساکن میکنند پس بالف بدل مینمایند اگر گوئی اگرچہ دریں مناسبتے درمیان مبدل و مبدل منہ حاصل می شود و اما بعد حصول خفت بسبب تسکین حاجتے بسوئے قلب نیست و لہٰذا قَوْلٌ و بَیْعٌ را قال و باع نمی کنند گویم آرے الا چون منظور از اعلال تخفیف میباشد و ہر قدر کہ تخفیف زائد شود مقصود تر باشد لہٰذا دریں جا بر تخفیف ابلغ حمل کردند و درین جا یعنی در قول و بیع بر ہمیں قدر تخفیف اختصار کردن کہ غرض در و نیز حاصل ست ۱۲ مولوی انور علی رح۔

[۳] ہم لفظاً و ہم معنی اما لفظاً پس مشابہت دارد بہ لیت و اما معنے پس مشابہت دارد بہ ما ولا کہ در ینہا البوئے تصرف رہ نیست ۱۲ مولوی انور علی رح۔

ع قوم خونۃ کما قالوا خونۃ خیانت کنندگان ۱۲۔

نقطه کردن محض خطاست چنانکه بالا گذشته دیگو هر واؤ و یاء که بجائے عین

کلمه مفتوح باشد و ما قبل او ساکن واجب ست که فتحهٔ عین را نقل کنند و بما قبل دهند

و آن واؤ و یا را بالف بدل کنند اگر موانع نباشد چون یُقَالُ و یُبَاعُ و یَخَافُ و

یَهَابُ و اَغَاثَ و اِسْتَغَاثَ و مَقَالٌ و مَرَاحٌ که دراصل یُقْوَلُ و یُبْیَعُ

و یَخْوَفُ و یَهْیَبُ و اَغْوَثَ و اِسْتَغْوَثَ و مَقْوَلٌ و مَرْوَحٌ بوده است اما

و موانع چهار ست یکے وقوع حرف ساکن بعد واؤ و یا تحقیقا[عط] چون مِقْوَالٌ و مِخْیَاطٌ[لہ] یا

تقدیرا[عط] چون مِقْوَلٌ و مِخْیَطٌ که دراصل مِقْوَالٌ و مِخْیَاطٌ بوده الف را

حذف کردند برائے تخفیف چنانکه در هُدَبِدٌ و عُلَبِطٌ که دراصل هُدَابِدٌ[عہ]

و عُلَابِطٌ بوده و در یُقَلْنَ و لَمْ یُقَلْ مضارع مجهول که دراصل یُقْوَلْنَ و لَمْ یُقْوَلْ بود

بضم عین و همه گوسند ۱۲

اعلال شد با آنکه حرف ساکن بعد واؤ ست ازانکه سکون عارض ست لازم نیست اما

در اِقَامَةً و اِسْتِقَامَةً که دراصل اِقْوَامًا و اِسْتِقْوَامًا بود اعلال شد

با آنکه حرف ساکن بعد واؤ ست ازجهت موافقت[لہ] فعل مانع دوم اعلال لام

کلمه مانع تعلیل عین کلمه است تا توالی اعلالین نباشد چون یُطْوٰی و یُرْوٰی که

[لہ] وجه عدم تعلیل در مِقْوَالٌ صیغهٔ اسم آله یا مبالغه اولاً آنست که اگر تعلیل درین جا کنند بعد تعلیل لازم آید اتحاد هر دو صیغهٔ اسم آله پس معلوم نشود که مَقَالٌ که اصلش مِقْوَلٌ ست یا مِقْوَالٌ و دیگر آنکه الف ساکن که در ینها بعد حرف علت واقع ست مانع تعلیل ست و لهٰذا در تقوال و تسآر تعلیل نکنند ۱۲ مولوی انور علی رحمة الله الولی

[لہ] چه مصدر فرع فعل خود مے باشد پس اگر دراصل تعلیل کنند و در فرع ازان باز مانند لازم آید مخالفت فرع را و آن غیر جائز ست ۱۲ مولوی انور علی غفر الله الولی.

[عہ] در بیان کتابت یاکه از همزه مبدل باشد.

[عہ] شیر بسته و جغرات شده ۱۲ ص

[سہ] قد مر تحقیقه نقلا من الرضی فی تاویل القاعدة الاولیٰ ۱۲.

مضارع مجہول ست **سوال** در یُدْعٰی اول واؤ را بیا بدل کردند بعدہ یاء را بالف بدل کردند این جمع میان دو اعلال ست وہمچنین در یَقِي که در اصل يَوْقِيُ بود واؤ را حذف کردند و یاء را ساکن کردند وہمچنین در قِ که در اصل اِوْقِيْ بود واؤ را حذف کردند از برائے موافقت يَقِيْ ویاء را از جہت وقف وہمزہ را از جہت استغناء وہمچنین در اُوَيْصِلُ تصغیر واصِلٌ که در اصل وُوَيْصِلُ بود واؤ اول را بہمزہ بدل کردند ودوم بدل ست از الف زائدہ **جواب** اجتماع اعلالین مطلق ممتنع نیست بلکہ در دو حرف اصلی که میان ایشان فاصل اصلی نباشد بخلاف یُدْعٰی که دو اعلال در و دریک حرف شدہ است بخلاف اُوَيْصِلُ که در و نیز دو اعلال جمع شدند یکے در حرف اصلی ودوم در حرف زائدہ وبخلاف يَقِيْ وقِ که در ایشان میان دو حرف اعلال حرف اصلی فاصل ست **سوال** اِسْتَحٰی که بر قول بنی تمیم در اصل اِسْتَحْيَيَ بود یاے آخر را الف کردند بعدہ یاے اول را بعد نقل حرکت او نیز بالف بدل کردند واین الف را از جہت اجتماع ساکنین حذف کردند واین جمع ست میان دو اعلال در دو حرف اصلی که میان ایشان فاصل حرف اصلی نیست **جواب** جمع میان دو اعلال در زوے شاذ ست[1]

---

[1] چنانکہ تصریف آن بحذف یائے اول ونقل حرکتش کجا بر لغت بنی تمیم این ست اِسْتَحٰی یَسْتَحِيْ مُسْتَحٍ واُسْتُحِيَ یُسْتَحٰی مُسْتَحًى اِسْتَحِ وھٰذا علی خلاف القیاس والاصل اثبات الیاء وازین جاست که جمہور نحات این لغت تمیم را ضعیف گفتہ پس اصح واشہر اِسْتَحْیَا یَسْتَحْیِيْ بتصحیح ست وبرہمین لغت فصیح تنزیل قرآنی ست کما قال تعالٰی لَا یَسْتَحْیٖۤ اَنْ یَّضْرِبَ مَثَلًا که خطًا بیک یا مرسوم ست ولفظاً بدو یا خواندہ می شود پس ایراد سائل بجمع دو اعلال در دو حرف اصلی بر لغت تمیم که ضعیف وخلاف قیاس باشد وارد ست ایراد بار دست فافہم ۱۲ مولانا محمد عبد العلی المدارسی رحمہ اللہ۔

مانع سوم بودن لفظ از افعل تعجب[1] چون مَا اَقْوَلَهٗ وَمَا اَبْيَعَهٗ یا از افعل التفضیل[2] چون اَنْوَرُ وَاَزْيَنُ یا از افعل صفت چون اَسْوَدُ وَاَبْيَضُ مانع چهارم بودن کلمه ملحق بر باعی چون جَهْوَرَ وَشَرْيَفَ و در خَلْوَةٌ وَحِلْيَةٌ[3] نیز اعلال نکردند ازانکه واؤ و یاء بجائے عین[4] کلمه نیست و تصحیح اِسْتَحْوَذَ وَاِسْتَصْوَبَ وَاَخْيَلَتْ وَاَغْيَلَتْ باوجود علت اعلال شاذ ست یا آنکه تا دلیل شود بر اصل[5] اخوات خود دیگر

شیر داد زن طفل را وقت آبستن تاج ۱۲

هر واؤ و یاء که بجائے عین کلمه در مصدر باب افعال و استفعال باشد قلب کرده شود بالف برائے موافقت ماضی پس حذف[6] کرده شود الف از جهت اجتماع ساکنین و تا عوض او در آخر کلمه آورده شود چون اِقَامَةٌ وَاِسْتِقَامَةٌ که در اصل اِقْوَامًا وَاِسْتِقْوَامًا بوده است و نزدیک سیبویه ترک تعویض این جا جائز ست و نزدیک فرا ترک تعویض جائز نیست[7] مگر آنکه اضافت کنند کقوله تعالی وَاِقَامَ الصَّلٰوةِ دیگر هر واؤ و یاء که بعد الف اسم فاعل افتد و در ماضی آن واؤ و یاء را بالف بدل کرده باشند واجب مطرد ست که آن واؤ و یاء را در

---

[1] اگر در مثل اَقْوَلَهٗ تعلیل کرده شدے البته برائے مناسبت مثل قال بودے و چونکه افعل التعجب غیر متصرف ست پس حمل نکردند بر فعل که متصرف ست ۱۲ ایاز [2] وجه عدم تعلیل فعل تعجب آنست که تا فرق حاصل شود در باب فعل تعجب و غیر او از معتلات عین و چون فعل تعجب عارے از تصرف می باشد عدم تعلیل نیز مناسبت او شد نه بدیگرے از معتلات عین ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله الولی [3] محمول ست بر اصل تعجب ازانکه هر دو مشارکند در مَا یجب و مَا یمتنع و مَا یجوز و افعل صفت را بر افعل التفضیل محمول کردند [4] و علی هذا ذکر مانع چهارم این جا برائے اخراج مثل جَهْوَرَ وَشَرْيَفَ حاجت ندارد چه واؤ و یائے اینها هم در موضع عین کلمه نیست همچو واو و یائے خَلْوَةٌ وَحِلْيَةٌ ۱۲ مولوی انور علی [5] بدانکه ابوزید جائز داشته تصحیح باب افعال و استفعال مطلقا علی القیاس و قتیکه برائے آنها فعل ثلاثی مجرد نباشد و سیبویه گفته که جمیع شواذ را معلل شنیده ام موافق قیاس الا استحوذ و استوذ و اغیلت را بایں معنی از تعلیل اینها نیز نیست اگرچه تعلیل اینها مسموع نشده چه تعلیل مطرد و کثیر الوقوع ست کذا فی شرح الرضی ۱۲ [6] اختلاف کرده اند صرفیین در الف محذوف مذهب صحیح آنست که محذوف ثانی ست از جهت زیادت او و قرب او بطرف و همین ست مختار خلیل و سیبویه و ابن مالک و ابن هشام و اما اخفش و فرا بدان رفته اند که محذوف الف اولے ست که عین کلمه است کذا فی التصریح ۱۲ مولوی انور علی غفر الله الولی [7] و در تصریح است که اخفش حذف تا در حال عدم اضافت از عرب حکایت کرده است چون اَرٰی اِرَاءً وَاَجَابَ اِجَابًا و ابن مالک حذف تا فقط در حالت اضافت جائز دارد نحو اقام الصلوة الآیة و کاستنار البدر الحدیث که در اصل اِقَامَةٌ و استنارة بوده است ۱۲ مولوی انور علی غفر له الله الولی ـ

اسم فاعل[1] بہمزہ بدل کنند چون قَائِلٌ و بَائِعٌ کہ دراصل قَاوِلٌ و بَايِعٌ بودہ است و در عَاوِرٌ و صَايِدٌ ہمزہ نگشت ازانکہ در عَوِرَ و صَيِدَ الف نشدہ است ہمچنین در مَقَاوِلُ و مَقَاوِمُ و مَبَايِعُ و مَعَايِنُ و مَبَايِنُ ہمزہ نگشت ازانکہ در تَقَاوَلَ و تَقَاوَمَ و تَبَايَعَ و تَعَايَنَ و تَبَايَنَ الف نشدہ است و ہمچنین در مُقَاوِلٌ و مُقَاوِمٌ و مُبَايِعٌ و مُعَايِنٌ و رَوِيَ الف نشدہ است دیگو ہر مصدریکہ[2] ازاجوف واوی بکسر فا کلمہ بود و در فعل او تعلیل شدہ باشد واجب ست کہ واو را از جہت کسرۂ ماقبل و موافقت فعل بیا بدل کنند چون قَامَ قِيَامًا و صَامَ صِيَامًا کہ دراصل قِوَامًا و صِوَامًا بود و در قَالَ[3] قَوْلًا و صَامَ صَوْمًا واؤ یا نشد ازانکہ فا کلمہ مکسور نیست و در قَاوَمَ قِوَامًا و جَاوَزَ جِوَازًا واؤ یا نشد ازانکہ در فعل او تعلیل نشدہ است و تصحیح[4] حَالَ حِوَلًا باوجود کسرۂ فا، و اعلال فعل شاذ ست و بعضے گفتہ کہ تصحیح حِوَلٌ موافق قیاس ست زیراکہ اگر واؤ را بیا بدل کنند التباس با حِيَلٌ مے آید کہ جمع حیلۃ است و التباس مانع تعلیل ست و بعضے گفتہ اند کہ وجود الف بعد واؤ شرط این تعلیل ست و این قول مختار زمخشری[5] ست پس

خواہ بروزن فعل باشد خواہ فعال خواہ انفعال ۱۲

سربلند از کبر ۱۲

---

[1] ازانکہ اسم در تعلیل فرع فعل ست مصدر باشد خواہ اسم فاعل خواہ اسم مفعول وغیرآن و اما اگر او را فعل تبا شد ہم در اسم فاعل تعلیل کنند بنظر اینکہ اگر فعل بودے لامحالہ معلل شدے بوجود المقتضی و عدم المانع پس سائف و غائط و جائز بہمزہ خوانند نہ بیا و او مولوی انور علی رح۔ [2] احتراز ست از سِوَاکٌ و سِوَارٌ کہ واؤ اینہا سلامت ماند ازانکہ مصدر نیست ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ۔ [3] ہمچنین در دوام و زوال، دوار، واؤ یا نشد لعدم کسرۃ الفاء ۱۲۔

[4] ہمچنین تصحیح نار نوارًا بنون و رائے مہملہ بمعنے نفرت باوجود شرائط اعلال شاذ ست ابن ہشام گوید کہ نظیر او از عرب شنیدہ نشد و حجاج گفتہ کہ ابن جنی انشاد کردہ دیخلطن بالناس النوار ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ الولی۔

[5] ہمین مسلک را اختیار کردہ ابن ہشام در اوضح المسالک و گفتہ کہ تصحیح حال حولًا و عاد المریض عودًا براصل خود ست ازانکہ وجود الف بعد واؤ از شرط این تعلیل ست و قلیل ست اعلال قِيَمًا کہ دراصل قِوَمًا بود باوجود انتفائے الف درینجا، ابن مالک در الفیہ گفتہ کہ وزن فِعَلٌ در مصدر غالبًا بتصحیح آمدہ است ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ۔

در حِوَلٌ[1] سوال وارد نشود لیکن بر قِیَمًا[2] که دراصل قِوَمًا بوده است وارد خواهد شد ازانکه تعلیل شده است وبعد واؤ الف نیست مگر آنکه گویند واؤ الف لفظا باشد یا تقدیرا[ع] و اینجا الف تقدیری ست ازانکه دراصل قِوَامًا بوده است بعده قصر کردند وہمچنین ہر جمع که از اجوف واوی بکسر فا کلمه بود ودر واحد او تعلیل شده باشد واجب ست که آن واؤ را از جهت کسرهٔ ما قبل وموافقت واحد او بیا بدل کنند چون جِیَادٌ جمع جَیِّدٌ ودِیَارٌ جمع دَارٌ ورِیَاحٌ جمع رِیْحٌ که دراصل جِوَادٌ ودِوَارٌ ورِوَاحٌ بوده است واؤ را از جهت کسرهٔ ما قبل وموافقت واحد بیا بدل کردند زیرا که جَیِّدٌ ودَارٌ ورِیْحٌ که دراصل جَیْوِدٌ ودَوَرٌ ورِوْحٌ بود ودر نِوَاءٌ جمع نَاوٍ[3] یا نگشت ازانکه واؤ در وحدان او سلامت ست ودر رِوَاءٌ جمع رَیَّانٌ واؤ یا نگشت باآنکه ما قبل واؤ کسره است ودر واحد او تعلیل شده است ازانکه همزه بدل ست از یاء زیرا که دراصل رِوَایٌ بوده ست پس اگر واؤ را یاء کنند توالی اعلالین لازم آید ازانکه الف فاصل مانع تعلیل نیست در حکم میت ست ووجود او در حکم عدم ست واعلال طِیَالٌ جمع طَوِیْلٌ باوجود آنکه واؤ در وحدان

---

[1] علامه تفتازانی حِوَلًا را اسم مصدر گفته واین اگرچه موافق اکثر کتب لغت ست اما رضی این را مصدر گفته ۱۲ ایاز

[2] که در قوله تعالے در قرأت نافع وابن عامر آمده است جَعَلَ اللّٰهُ الکعبة البیت الحرام قیما للناس ودر قرأت دیگران قِیَامًا ست ۱۲ مولوی انور علی رح

[3] نَوِیٌّ بگرانی برخاستن وافتادن ۱۲ صراح نِوَاءٌ جمع نَاوٍ چنانکه گویند جَمَلٌ نَاوٍ وناقةٌ نَاوِیَةٌ وجِمَالٌ نِوَاءٌ شتر اینکه دانه خرما بخورند ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله

[4] بدانکه یکے از شرائط این تعلیل آنست که جمع صحیح اللام باشد صرح به ابن هشام فی اشرح الخلاصة ولهٰذا در رِوَاءٌ جمع رَیَّانٌ وجِوَاءٌ جمع جوٌّ بمعنے ما بین آسمان وزمین واو را بیا بدل نکردند ازینجا دانستی مصنف رح سزاوار آن بود که اولا این قید را در ذیل این قاعده ذکر میکرد لیس ازان استثناء می کرد ومثل رِدَاءٌ وطِوَاءٌ وجِوَاءٌ را ازانچه اگر درینها تعلیل کنند لازم آید توالی اعلالین وآن روا نیست ۱۲ مولوی انور علی رح.

[ع] احتراز ست از خوان وصوان ازانکه جمع نیست ۱۲ م

سلامت ست شاذ ست[1] و کسیکہ وجود الف بعد واو در اعلال مصدر شرط میگوید در اعلال جمع

نیز شرط میگوید بر وے وارد میشود تِیَرٌ جمع تَارَةٌ و دِیَمٌ جمع دِیمَةٌ کہ در اصل تِوَرٌ و دِوَمٌ

بود ازانکہ تعلیل شدہ است و بعد واو الف نیست مگر آنکہ گویند کہ این قلیل ست دیگر

ہر واویکہ در وحدان ساکن باشد و در جمع میان کسرہ و الف افتد آن واو یا گردد چون حَوضٌ

و حِیَاضٌ و رَوضٌ و رِیَاضٌ کہ در اصل حِوَاضٌ و رِوَاضٌ بودہ است و در طِوَالٌ جمع طَوِیلٌ

یا نشد ازانکہ واو در وحدان ساکن نیست و اعلال جِیَادٌ کہ در اصل جِوَادٌ بالکسر جمع جَوَادٌ

بالفتح بود با آنکہ واو در وحدان ساکن نیست بسبب آنکہ ماقبل الف نباشد مگر مفتوح

پس این فتحہ جزو الف بود و الف ہمیشہ ساکن باشد پس این فتحہ واو ہم در حکم سکون ست

و در عِوَدَةٌ جمع عَوْدٌ و کِوَزَةٌ جمع کُوزٌ یا نشد ازانکہ بعد واو الف نیست و اعلال ثِیَرَةٌ[3]

جمع ثَورٌ شاذ ست با آنکہ ثِیَرَةٌ[4]

---

[1] از روئے قیاس و ہم از روئے استعمال چہ طِوَال بتصحیح کما ہو القیاس اکثر ست استعمال او بنسبت طِیَال کہ فقط در قول شاعرے چنانچہ قالی روایت کردہ آمدہ است ع وَإِنَّ أَعَزَّ الرِّجَالِ طِیَالُهَا ای القیاس طوالها ۱۲ مولوی انور علی رح [2] بدانکہ پسر ابن مالک کہ از اجلہ علمائے فن عربیت ست کلام ابن مالک را در الفیہ بطورے شرح نمودہ کہ از و اشتراط بودن الف بعد واو برائے وجوب قلب این واو بیا لازم می آید چنانکہ گفت ہر جا کہ واو در جمع خواہ در مصدر قبل کسرہ واقع شود آن واو را بیا بدل کنند وجوبا بدو شرط یکے آنکہ در فعل یا در مفرد معلل شدہ باشد خواہ در مفرد ساکن باشد دوم آنکہ قبل الف در مصدر یا جمع واقع شود چون صَامَ صِیَامًا و اِنْقَادَ اِنْقِیَادًا بخلاف حَالَ حِوَلًا و عَادَ الْمَرِیضُ عُوُدًا کہ بسبب فقدان الف درینجا با وجود تعلیل فعل واو در مصدر سلامت ماند و ہمچنین دار و دیار و ثوب و ثیاب کہ درینجا بسبب یافتن ہر دو شرط کہ تعلیل واو در مفرد یا سکون آن دارند و بودن واو بعد الف در جمع معلل بیا شدہ بخلاف عُوجٌ و عِوَدَةٌ و کُوزٌ و کِوَزَةٌ کہ درینجا با وجود سکون واو در مفرد در جمع بدل نکردند از جہت فقد شرط ثانی یعنی الف و ہمچنین در حِوَجٌ واو را سلامت داشتند با آنکہ در مفرد یعنی حَاجَةٌ معلل ست از جہت فقد الف در جمع و گاہی با وجود الف در جمع اعلال کنند بنظر قرب واو از طرف و ثقل و تصحیح این اکثر است برائے حصول خفت چون قَامَةٌ و قِیَمٌ و حِیلَةٌ و حِیَلٌ و دِیمَةٌ و دِیَمٌ و ازینجا دانستی کہ ایراد مصنف رح براین مذہب بہ تِیَرٌ و دِیَمٌ وارد نمیشود چہ خود این کس متکفل بجواب شدہ وجہے برائے تعلیل اینہا نقل کردہ است اینست توضیح مقال مصنف رح واما امر حق کہ مختار اکثر ائمہ صرف و مصنف رح ہم آنرا اختیار کردہ آنست کہ در وجوب ابدال این چنین واو در جمع الف شرط است اگر در مفردش ساکن باشد چون سَوْطٌ و سِیَاطٌ و حَوْضٌ و حِیَاضٌ و رَوْضٌ و رِیَاضٌ و شاذ ست ثِوَرَةٌ و ثِیَرَةٌ با ابدال واو بیا با وجود فقدان الف و اگر در مفرد معلل باشد برائے این ابدال وجوب الف در جمع شرط نیست خواہ باشد چون دار و دیار و جید و جیاد خواہ نباشد چون حیلة و حیل و دیمة و دیم و قیمة و قامة و قیم ولہذا حاجة و حوج را شاذ گفتہ اند فاحفظ فانہا فائدة جلیلة ۱۲ مولوی انور علی رح [3] ثور نر گاو و الانثی ثورة و الجمع ثورة و ثیرة بالکسر و فتح ما بعدہ فیہما و ثیران مثل جیران و ثیرة بسکون الیاء مثل جیرة قال سیبویہ قلبت الواو یاء حیث کانت بعد کسرة قال ولیس ہذا مطردا ۱۲ صراح [4] در تصریح این قول را بسوئے مبرد نسبت کردہ و گفتہ کہ روایت کردہ (باقی آئندہ)

مقصود ست از ثِیَارَۃٌ چنانکه هُدًّ بِدٌ و غُلَبِطٌ که در اصل هُدَابِدٌ و غُلَابِطٌ بود الف را حذف کردند از جهت تخفیف دیگر هر واؤ و یا که مکسور باشد و ماقبل او مضموم کسره بر انها دشوار دارند و حرکت واؤ و یا نقل کرده بماقبل دهند واو ساکن از جهت کسرهٔ ماقبل یا شود و یائے ساکن سلامت ماند چون قِیلَ و بِیعَ که در اصل قُوِلَ و بُیِعَ بوده ست و بعضے واؤ و یا را بغیر نقل ساکن کنند و قُولَ و بُوعَ گویند و بعضے ضمه را اشمام کنند یعنی ضمه را بوے کسره دهند ولیکن اسکان بنقل مشهور و افصح ست و همچنین اُغِیثَ و اُستُغِیثَ و مُغِیثٌ و مُستَغِیثٌ که در اصل اُغوِثَ و اُستُغوِثَ و مُغوِثٌ و مُستَغوِثٌ بوده است کسره بر واؤ دشوار داشتند نقل کرده بماقبل دادند واؤ ساکن از باعث کسرهٔ ماقبل یا گشت و در اُختِیرَ و اُنقِیدَ نیز همیں سه وجه رواست بخلاف اُقِیمَ و اُستُقِیمَ که در ایشان جز وجه اول روا نیست زیرا که ماقبل حرف علت ساکن ست نه مضموم **سوال** در طَوِیَ و رَوِیَ چرا تعلیل نه کردند با آنکه قانون مذکور موجود ست **جواب** از انکه اگر در ایشان تعلیل شود در مضارع ایشان یعنی در یَطوِی و یَروِی دو تعلیل جمع شوند و بعضے شارحان جواب گفته اند که اگر درمیان ایشان کسره واؤ نقل کنند و بماقبل دهند واؤ یا شود فلو الی کسرات لازم آید و آن

البقیه حاشیه: است این را ابن مالک از وا آما مشهور از مبرد آنست که فاضل جاربردی از و روایت کرده که در ثِیَرَۃٌ باوجود عدم مقتضے واؤ را بیا بدل کردند از انکه دلیل باشد بر آنکه این جمع ثور بمعنی گاؤ دست نه جمع ثور بمعنی پاره پنیر که جمعش ثُوَرَۃٌ باثبات واؤ آید و امر بالعکس نمودند از انچه در جمع ثور بمعنی گاؤ قلب هم آمده است چون ثِیَرَۃٌ و ثیران پس در ینجا چیزے موجود نیست که جمعش بران محمول توان کرد لهٰذا بتصحیح باقی داشتند و بعضے گفته اند که در اصل ثَورَۃٌ بسکون واؤ بود و واؤ را یا کردند و یا را فتح دادند تا التباس نیاید به ثِیَوَۃٌ کفعلة ۱۲ مولوی انور علی رح.

(حاشیه صفحه هذا) لـه واین لغت قلیل الاستعمال ست و نسبت کرده اند این را بقفعس و دبیر که از فصحائے بنی اسد بوده اند کذا فی شرح الخلاصة و عبد الله قزوینی این لغت را منسوب کرده است به بنی عامر ۱۲ ـ لـه در اصل بُیِعَ بود کسره بریا دشوار داشته ساکن کردند یا ساکن ماقبلش مضموم بواوش بدل کردند بُوعَ شد ۱۲ ـ ۳ بدانکه در شرح اوضح المسالک خالد ازهری از شاطبی نقل میکند که در کیفیت اشمام سه مذهب ست یک پیوستن هر دو لب مع تلفظ فا کلمه و درین صورت حرکت فا کلمه درمیان حرکت ضمه و کسره خواهد بود و این معروف و مشهور ست و بر آن قراءت کرده شده است دوم پیوستن هر دو لب بکسرهٔ خالص فا کلمه سوم پیوستن هر دو لب قبل از انکه فا کلمه را تلفظ کنی لیس یہ فا کلمه کسرهٔ خفیف مرئی شود ۱۲ مولوی انور علی غفر له الله الولی.

۴ واین لغت ست قریش را و کسیکه مجاور آنها ست ۱۲ کذا فی التصریح.

۵ از انکه مضارع در تعلیل خود تابع ماضی میباشد پس هرگاه عین در ماضی معلل شود در مضارع هم معلل شود پس لازم آید اجتماع تعلیلین یکے در عین کلمه به تبعیت ماضی و دیگرے در لام کلمه ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله الولی ۶ شیر جغرافته شده ۱۲ گوسفند ۷ و در ماضی معرف معلل باشد تا احتراز شود از طوی و روای ۱۱ ۸ واین لغت اکثرے از قیس و اکثرے از بنی اسد ست ۱۲ کذا فی التصریح ۱۲.

موجب ثقل ست و تعلیل برائے تخفیف ست و فِیدِ تَظُوّ زیرا چہ توالی کسرات آہون ست

از خروج ضمہ بسوی کسرہ و ہم ازین جہت در قِیلَ و بِیعَ توالی کسرات اختیار افتاد نہ خروج ضمہ بسوی

کسرہ دیگر ہر ماضی اجوف کہ بفتح عین کلمہ باشد و ضمیر مرفوع متحرک بدو متصل شود اگر واوی

باشد آن فتحہ را بضمہ بدل کنند و اگر یائی باشد بکسرہ بدل کنند پس آن ضمہ و کسرۂ عین را نقل

کنند و بما قبل دہند و آن واو و یاء از جہت اجتماع ساکنین بیفتد چون قُلْتُ و بِعْتُ و

اخوات ایشان کہ در اصل قَوُلْتُ و بَیِعْتُ بود این قول اکثر صرفیان[1] ست و زمخشری

نیز ہمین قول اختیار کردہ است **سوال** این فتحہ را چرا در واوی بضمہ و در یائے بکسرہ بدل

کردند **جواب** زیرا کہ واؤ و یاء از جہت تحرک و انفتاح ماقبل خواست کہ الف گردد و

این الف از جہت اجتماع ساکنین خواست کہ بیفتد و دلالت نبود بر حذف واؤ و یاء از

انکہ ماقبل واؤ ضمہ و ماقبل یا کسرہ نبود (بلکہ فا کلمہ مفتوح بود ۱۲) پس ضمہ در واوی و کسرہ در یائی آوردند تا دلیل باشد

بر حذف واؤ و یاء و متشابہ نگردد بنائے واوی بیائی و بنائے یائی بواوی **سوال** واؤ و

یاء در قُلْتُ و بِعْتُ نمیخواہد کہ الف گردد از انکہ وقوع حرف ساکن (یعنی لام کلمہ ۱۲) بعد واؤ و یاء

مانع[2] تعلیل ست **جواب** این سکون[3] عارض ست نہ لازم از انکہ بلحوق ضمیر پیدا

---

[1] بدانکہ در اصل این ماضی اختلاف ست در میان ائمہ صرف اکثر صرفیین با سیبویہ کہ امام فن ست موافقت دارند یعنی اصل قُلْتُ و بِعْتُ کہ قَوُلْتُ و بَیِعْتُ است بفتحہ عین کلمہ بسوئے قَوُلْتُ و بَیِعْتُ نقل کنند و ضمہ و کسرہ عین بفا دہند و عین کلمہ را بسبب اجتماع ساکنین حذف مینمایند و ابن حاجب و اتباع او از متاخرین نقل بسوئے مضموم العین نمی نمایند بلکہ ضمہ بفا در واوی و کسرہ بفا در یائے از جہت دلالت بر حذف می دہند و ظاہرا این مذہب اشبہ بصواب ست و کسائی اصل مثل قُلْتُ و قَوُلْتُ بضم واؤ و اصل بِعْتُ بَیِعْتُ بکسر یا گمان می کند و این قول از سستی و ضعف خالی نیست چہ متعدی مضموم العین و اجوف یائی از فَعَلَ یَفْعِلُ بکسر عین نیامدہ است ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ الولی

[2] چنانچہ در طَوِیلٌ و بَیَانٌ ہمیں جہت در واؤ و یاء تعلیل نکردہ اند ۱۲

[3] و سکون عارض مانع تعلیل نیست و لہٰذا در دَعَتْ کہ در اصل دَعَوَتْ بود واو را بالف بدل کردند و سکون تا را کہ عارض بود از انکہ تا خود عارض ست مانع تعلیل ندانستند ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی۔

شده است **سوال**[1] بعد آوردن ضمه در واوی وکسره دریائی نیز واو ویا. از جهت تحرک وانفتاح ماقبل خواست که الف گردد وآن الف از جهت اجتماع ساکنین خواست که بیفتد ودلیل نبود بر حذف واو ویاء پس در آوردن ضمه وکسره فائده چیست **جواب** لانسلم واو ویا، خواستند که الف شوند زیرا که شرط این تعلیل آن ست که واو ویاء متحرک باشند بحرکت لازم[2] واین ضمه وکسره عارض ست وسر درین آنست که حرکت لازم ثقیل ست وحرکت عارض ثقیل نیست وابدال از جهت ثقل ست نه از جهت خفت **سوال** چون این ضمه وکسره عارض ثقیل نیست پس نقلی بسوئے ماقبل برائے چه باشد **جواب** شرط نقل تحقق حرکت بر واو ویاء مطلق ست خواه لازم باشد خواه عارض[3] بخلاف ابدال که شرط او تحقق حرکت بر واو ویاء لازم ست زیرا که نقل اسهل ست از ابدال **سوال** در خُفْتُ که در اصل خَوِفْتُ بود چرا کسره عین کلمه را بضمه بدل نکردند تا دلیل بودے بر حذف واو ومشتبه نشدے بنائے واوی بیائی

جواب اینجا کسره را بضمه بدل نکردند از جهت رعایت باب زیرا که اصل رعایت باب ست از انکه رعایت باب تعلق بمعنی[4] دارد ورعایت واوی ویائی تعلق بلفظ ورعایت معنی اهم ست از رعایت لفظ

پس التباس واوی بیائی

---

[1] حاصل سوال قَوُلْتُ وبَيِعْتُ مفتوح العین مثلاً بسوئے قَوُلْتُ مضموم العین وبَيِعْتُ مکسور العین نقل کردند هیچ فائده نیست از انکه این واو ویاء بسبب تحرک وانفتاح ماقبل بالف بدل شده از جهت التقائے ساکنین مع ضمه وکسره خواهد افتاد پس ثقل بسوئے مضموم العین ومکسور العین بیسود شد حاصل جواب اینکه واو ویاء که متحرک بحرکت عارض باشد بسبب انفتاح ماقبل بالف بدل نشود واین تعلیل در انجا جاری نشود بلکه ضمه وکسره را بر واو ویاء دشوار داشته بماقبل دهند بعد ازاله حرکت ماقبل واو ویاء را بسبب اجتماع ساکنین حذف نمایند ۱۲ مولوی انور علی۔ [2] وازین سبب واو خَوَبٌ ویائے جَيَلٌ که فتح هر دو عارض ست بنقل حرکت همزه پیدا شده از انکه در اصل خَوْأَبٌ وجَيْأَلٌ بوده اند بالف بدل نکنند ۱۲ مولوی انور علی غفرله الله الولی۔ [3] اگر دیگر شروط هم در انجا یافته شود چنانچه دانستی وخواهی دانست ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله الولی۔ [4] زیرا که مقرر ست نزدیک ائمه لغت که معانی که تعلق بعلل واحزان وفرح وخوف دارند بیشتر از سَمِعَ آیند پس اگر درینجا رعایت باب نکنند وبرعایت واوی بفا کلمه ضمه دهند لامحاله اصلی را که ایشان قرار داده اند برهم زده باشند وفائده استخراج جزئیات که از ان اصل الیسر الحصول ست از بیخ برکنده شود پس بنا بر رعایت معنے که عبارت ازین اصل کلی ست رعایت باب را اهم دانستند ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله الولی۔

اسهل است از اشتباه باب بباب **سوال** میبایست که رعایت باب در قُلْتُ وبُعْتُ میکردند ورعایت واوی در خِفْتُ ازانکه بضم دادن در خِفْتُ[1] التباس بباب دیگر نمے آید زیراکه مضارع او یَخَافُ می آید پس معلوم شد که ماضی او بکسرۂ عین ست نه بضم عین ونه بفتح عین زیراکه باب فَعُلَ یَفْعَلُ بضم العین فی الماضی وفتحہا فی الغابر در کلام عرب نیامده است مگر بر سبیل قلّت چون کُدْتَّ[ع] تَکَادُ وباب فَعَلَ یَفْعَلُ بفتح العین فی الماضی والمضارع در اجوف نیامده است بخلاف قُلْتُ که بضم دادن واو التباس بباب فَعُلَ یَفْعُلُ بضم العین فی الماضی والمضارع می آید وباب فَعُلَ یَفْعُلُ در کلام عرب مطرد ست ودر اجوف نیز آمده است چون طَالَ یَطُوْلُ طُوْلاً فهو طَوِیْلٌ وجَادَ[ع] یَجُوْدُ جُوْدًا فهو جَوَادٌ **جواب** رعایت باب در خِفْتُ بنقل حرکت ممکن ست ازان جهت که حرکت فاء کلمه مثل حرکت عین کلمه نیست ودر قُلْتُ ممکن نیست زیراکه حرکت عین کلمه است پس اگر نقل کنیم فتحه مفتوح لازم آید پس بضرورت رعایت واوی کرده شد تا اہم وہم[2] هردو فوت نشود واین جواب ضعیف ست زیراکه سائل را میرسد که بگوید رعایت باب در قُلْتُ بابدال واو بالف وحذف آن الف از جهت اجتماع

---

[1] حاصلش آنکه اگر خُفْتُ بضم خا خوانند جائز ست که کسے را احتمال شود که برائے رعایت باب درینجا ضمه داده باشد واصلش خَوُفْتُ بضم واو ست اما چون مضارعش مفتوح العین بینند این احتمال زائل شود ازانکه فَعُلَ یَفْعَلُ نیامده اِلّا کُدْتَ وتَکَادُ وآن هم بر بعضے اقوال همچنین احتمال میشود که ضم خفت بسبب واو که عین کلمه اوست آمده است ودر اصل مفتوح العین ست واین احتمال هم از مضارعش مرتفع می شود ازانکه اجوف از فتح نیامده ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله الولی۔

[2] یعنی رعایت باب در خِفْتُ ورعایت واوی در قلت ۱۲ مولوی انور علی رحمه الله الولی۔

ع بنا بر نقل سیبویه از بعضے عرب مشهور کِدْتُ بالکسر ۱۲۔

ع سخاوت نیک کردن شدن ۱۲ تاج۔

ساکنین ممکن ست[۱] بلکہ جواب باصواب اینست کہ بگویم رعایت باب در خِفتُ بنقل حرکت ممکن ست زیرا کہ کسرۂ فا کلمہ درو ے بعد نقل دلالت میکند بر باب از انجہت کہ ہیچ ماضی بکسرہ فا کلمہ بنیامدہ[۲] است پس قطعاً معلوم میشود کہ این کسرۂ عین کلمہ است کہ نقل کردہ اند بخلاف فتحہ فا کلمہ در قُلتُ کہ او را دلالتے نیست بر باب زیرا کہ احتمال دارد کہ این فتحہ اصلی باشد و احتمال دارد کہ این فتحہ عین کلمہ است کہ نقل کردہ اند پس قطعاً معلوم نمیشود کہ فتحہ عین کلمہ است پس بضرورت رعایت واوی کردہ شد تا اہم و مہم ہر دو فوت نشود پس در قُلتُ و بِعتُ حرکت عین کلمہ نقل کردند از جہت رعایت واوی و در خِفتُ از جہت رعایت باب و در طُلتُ و ہِبتُ از جہت رعایت ہر دو چیز زیرا کہ در اصل طَوُلتُ و ہَیِبتُ بود بضم واوٗ و کسرۂ یاء سوال در لَستُ[۳] کہ در اصل لَیِستُ بکسر یا بود چرا حرکت عین کلمہ را نقل نکردند تا دلیل بودے بر حذف یاء و باب چنانکہ در ہِبتُ جواب لَستُ فعل ست جاری مجراے حرف (کذا ذکرہ الجاربردی) چون خواستند کہ تصرف افعال از وے نفی کنند از جہت غلبہ مشابہت او بحرف (و بر وزن اوست چون لیت ۱۲) بدین سبب فا را مفتوح داشتند و عین کلمہ را ساکن کردند تا یا الف نگردد و بعد اتصال ضمیر متحرک عین کلمہ را از جہت التقاے ساکنین حذف کردند سوال چرا نگویند

[۱] حاجت نقل فتح واو بسوی قاف نیست تا فتحہ مفتوح لازم آید زیرا کہ خود فتح قاف صلاحیت آن دارد کہ دلالت بر باب کند و از و احتجاج میتوان کرد بر مفتوح العین بودن فعل ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ الولی ۞ [۲] الا بر لغت بعضے کہ در شَہِدَ شِہِدَ گویند و در سُعِدَ سِعِدَ ۱۲ مولوی انور علی غفر اللہ الولی [۳] اگر گوئی کدام دلیل ست بر آنکہ اصلش لَیِستُ بکسر یا بود. جواب از انکہ اگر اصلش بفتح عین قرار دادہ شود وجہے برائے تخفیف آن بسکون عین پیدا نخواہد شد چہ مفتوح العین بسبب خفت فتحہ ساکن کردہ نشود و ازین جہت ہر کسے کہ در عَلِمَ و ظَرُفَ عَلْمَ و ظَرْفَ گفتہ است در قَتَلَ و ضَرَبَ بسکون عین نگوید و اگر اصلش بضم عین گویند ہم درست نیست از انکہ اجوف یائی بضم عین نیامدہ است پس متعین شد کہ اصلش بکسر العین باشد ۱۲ کذا فی شرح الجاربردی ۞

کہ در اصل قُلْتُ قَوُلْتُ بود بضم عین و اصل بِعْتُ بَیَعْتُ بود بکسر عین تا حاجت بدل گردان فتحہ بضمہ و کسرہ نباشد جواب زیرا کہ باب فَعَلَ یَفْعُلُ بضم العین فی الماضی والمضارع چنانکہ مسلک کسائی است ۱۲

متعدی نیامدہ است و قُلْتُ متعدیست و باب فَعِلَ یَفْعِلُ بکسر العین فی الماضی والمضارع در اجوف نیامدہ است و بِعْتُ اجوف ست و بعضے صرفیان فتح را در واوی بضمہ و در یائی بکسرہ بدل نمیکنند و میگویند کہ واؤ و یاء را در مثل قُلْتُ و بِعْتُ کہ در اصل قَوُلْتُ و بَیَعْتُ بود از جہت تحرک و انفتاح ماقبل بالف بدل کردند و آن الف را از جہت التقائے ساکنین حذف کردند پس فا کلمہ را در واوی ضمہ دادند و در یائی کسرہ دادند تا ضمہ دلالت کند بر حذف واؤ و کسرہ دلالت کند بر حذف یاء و این قول سیبویہ است و ابن حاجب ہمیں قول اختیار کردہ دیگو ہر واؤ و یاء کہ در فعل مضارع و مانند آن بجائے عین کلمہ مضموم یا مکسور باشد و ماقبل او ساکن واجب بود کہ ضمہ و کسرہ عین کلمہ را نقل کنند و بفاء دہند برائے موافقت ماضی ازانکہ بنائے فعل مضارع از فعل ماضی ست اگرچہ ضمہ و کسرہ بر واؤ و یاء بعد سکون ثقیل نیست چون یَقُوْلُ یَبِیْعُ کہ در اصل یَقْوُلُ و یَبْیِعُ بودہ است سوال

لہ بدانکہ این قاعدہ مقید ست بچند قیود کہ ذکرش ناگزیر ست پس از سر میگویم کہ ہر واؤ و یاء کہ بعد ساکن واقع شود بجائے عین فعل چون یَقُوْمُ و یَبِیْعُ یا عین مصدر چون معیش و معیشۃ یا بجائے عین مشتق از مصدر چون مقیل و مسیر و مقول و مبیع یا عین اسمیکہ مشابہ مضارع شود در وزن متعارف آن نہ در زیادت او چون مُقَامٌ و مُضَافٌ کہ مشابہ اند بایخاف و یقال یا در زیادت نہ از وزن متعارف او چون تَبِیْعٌ و تقول بکسر اول و سکون ثانی و کسر ثالث ہرگاہ کہ بنا کنی این دو اسم را از قول و بیع بر وزن تحلی بکسر تائے فوقانی کہ وزن غیر متعارف ست مر مضارع را واجبست کہ حرکت آن واؤ و یاء را بماقبل دہی چنانچہ امثلہ اش گذشت مگر بدہ شرط یکے آنکہ آن ساکن غیر لین زائدہ باشد چون بُوْیِعَ کہ دریجا نقل حرکت جائز نیست دوم آنکہ کلمہ ملحق نباشد چون اکوھد ملحق باقشعر سوم آنکہ نباشد از باب انفعال چون اِبْیَضَّ و اسْوَدَّ چہارم آنکہ ناقص نباشد چون اَحْیَا و استحیا پنجم آنکہ بمعنی لون و عیب نباشد چون یَسْوَدُّ و یَعْوَرُّ ششم صیغہ تعجب نباشد چون اَقْوَلَہٗ و اَقْوِلْ بِہٖ ہفتم صیغہ اسم آلہ نباشد چون مِقْوَلٌ ہشتم آنکہ صیغہ مبالغہ بر وزن اسم آلہ نباشد چون مِغْوَانٌ و مِکْیَالٌ نہم آنکہ بر وزن متعارف فعل با یکے از زیادت آیتہ بر آن نباشد چون اَسْوَدُ و اَبْیَضُ بر وزن افعل و ماؤد و اَعْیَنُ بر وزن اَنْصَرُ دہم آنکہ بعد از تعلیل لازم نیاید موازن بودن این اسم معل بفعل در وزن متعارف آن با یکے از زوائد اربعہ در ان اسم چون تمییز و تصویر پس نقل حرکت دریجا بماقبل واؤ و یاء اگر حرکت منقولہ فتح ست آن واؤ و یاء قلب کردہ شوند بسوئے الف چون یقال و یباع و اقامۃ و استقامۃ و الا یار ساکن شدہ محذوف شوند اگر اجتماع ساکنین لازم آید چون مقول و مبیع و گرنہ ثابت مانند نحو یقول و یبیع این ست تفصیل و توضیح این فائدہ فا حفظ فانہ ینفعک و یجیدک ۱۲ مولوی انور علی ع مشتبہ نشود بنائے واوی بیائی و بنائے یائی بواوی ۱۲ ع بدانکہ اکثر ائمہ صرف ہمیں را اختیار اند

موافقت ماضی ابدال واو و یا بالف تقاضا میکند بنقل حرکت از ایشان جواب آرے[1] موافقت ماضی ہمیں تقاضا میکند ولیکن اگر یُقَالُ وَیُبَاعُ بفتح میگفتند ے التباس بباب یَخَافُ وَیَهَابُ می آمدے پس بضرورت تعلیل بنقل اختیار افتاد نہ بابدال تا در وے نیز تغیرے وتصرفے باشد با آنکہ در ماضی در بعض محل بنقل نیز تعلیل شدہ است چنانکہ در قُلْتُ و بِعْتُ و قِیْلَ و بِیْعَ و جز آن و در یَقُلْنَ کہ در اصل یَقْوُلْنَ بود چون عمل بقانون مذکور کردند دو ساکن بہم آمدند یکے واو دوم لام واو را بیفگندند یَقُلْنَ شد و ہمچنین در قُلْ کہ در اصل اُقْوُلْ بودہ است چون بدین قانون عمل کردند دو ساکن بہم آمدند یکے را حذف کردند اُقُلْ ماند بعدہ ہمزہ وصل را از جہت استغناء حذف کردند قُلْ شد، این اصل باعتبار وضع ست اما باعتبار آنکہ بنائے امر بعد تعلیل مضارع ست در اصل قُوْلُ بود بضم لام بعدہ لام ساکن شد از جہت امر و واو افتاد از جہت التقائے ساکنین قُلْ شد و ہمچنین در مَقُوْلٌ کہ در اصل مَقْوُوْلٌ بود چون عمل بدین قانون مذکور کردند دو ساکن بہم آمدند نزدیک سیبویہ[2] واو دوم[3] افتاد و نزدیک اخفش واو اول افتاد مَقُوْلٌ شد و ہمچنین[4] مَبِیْعٌ

[1] خلاصہ جواب آنکہ دریں جا برعایت ماضی واو را بالف بدل کنند و باین نمط گویند کہ واو مضموم و ماقبلش حرف صحیح ساکن ضمہ واو را برای رعایت ماضی بفتح بدل کردند آن فتح را بقاف دادند و او را بسبب تحرک اصلی و انفتاح ماقبلش بالف بدل کردند چنانچہ برائے رعایت دلالت بر محذوف فتح واو یا در قُلْنَ مثلاً بضمہ بدل میکنند لامحالہ اشتباہ و التباس آمد کہ شاید این از باب فَعَلَ یَفْعُلُ یا باب فَعَلَ یَفْعَلُ ست و ہمچنین اگر یباع گویند ۱۲ مولوی انور علی[2] و ہمیں رفتہ است خلیل و اتباع او و مازنی گفتہ کہ قول سیبویہ بغایت قویست زیرا کہ برائے حذف زائد سزاوار ترست و ہم این واو قریب بطرف کہ محل تغیرات ست واقع شدہ اگرچہ قول اخفش نیز از حسن و لطافت من حیث الدلیل بیرون نیست ۱۲ مولوی انور علی[3] سیبویہ میگوید کہ واو اول اصلی ست و واو دوم زائدہ و حذف کردن حرف زائدہ اولے ست از اصلی پس وزن مَقُوْلٌ نزدیک او مَفُعْلٌ باشد و اخفش میگوید کہ واو دوم علامتست و العلامة لاتحذف بلکہ محذوف اول ست چہ در مثل این مواضع اکثر محذوف عین کلمہ بودہ است پس وزنش نزدیک او مَفُوْلٌ شد سیبویہ در جواب میگوید کہ علامت بودن واو غیر مسلم ست بلکہ واو دریجا از جہت اشباع ضمہ پیدا شدہ زیرا کہ وزن مَفْعُلٌ سوائے مکرم و معون دیگرے نیامدہ و بر تقدیر تسلیم گویم کہ علامت را وقتی حذف نکنند کہ در آنجا علامت دیگر نباشد و اینجا علامت دیگر موجودست و آن میم ست و دلالت میکند بر بودن میم علامت بر اینہا بدل بودن واو زیادت این میم در اسم مفعول غیر ثلاثی مجرد بدون واو و اگر کسی از جانب اخفش گوید کہ قاعدہ مقرریست کہ ہرگاہ مجتمع شوند زائد و اصلی در یکجا حذف کنند در آنجا اصلی را و لہذا یا را در قاض حذف کردند و تنوین را بحال خود داشتند و نیز ہرگاہ کہ دو ساکن جمع شوند داول آنہا مدہ بود مدہ را حذف کنند چنانچہ در قل و بع و خف گویم آرے اینہمہ کہ گفتی حق ست این در جائے ست کہ ثانی از ساکنین حرف صحیح باشد در اینجا سابق است و لیکن ہرگاہ کہ حرف ثانی حرف علت باشد چنانچہ در یجاست در اینجا سزاوار حرف ثانی ست نہ اول ۱۲ مولوی انور علی[4] بدانکہ بر قول سیبویہ در مَبِیْعٌ سہ تغیرات آید یکے نقل حرکت ضمہ بماقبل (باقی آئندہ)

کہ در اصل مَبْیُوْعٌ بود چون بدین قانون عمل کردند دو ساکن بہم آمدند واو را حذف کردند نزدیک سیبویہ زیرا کہ یا اصلی ست و واو زائدہ است و ضمہ ماقبل یا را بکسرہ بدل کردند تا یا سلامت ماند مَبِیْعٌ شد و نزدیک اخفش یا را حذف کردند زیرا کہ واو علامت مفعول ست و ضمہ ماقبل یا را بکسرہ بدل کردند واو ساکن از جہت کسرۂ ماقبل یا گردید مَبِیْعٌ شد و بعضے صرفیان پیش از اعلال تحویل میکنند کہ از مَبْیُوْعٌ مَبِیُوْعٌ آوردند واو را از جہت کسرۂ ماقبل بیا بدل کنند و بعدہ بقانون مذکور کسرہ از یا نقل میکنند و بما قبل میدہند و یک یا از جہت اجتماع ساکنین حذف میکنند بدانکہ استعمال اصل دریائی بسیار آمدہ است اگرچہ شاذ ست چون مَعْیُوْبٌ و مَدْیُوْنٌ و مَبْیُوْعٌ و در واوی اندک[1] چون مَصْوُوْنٌ و مَقْوُوْلٌ

ایں نزدیک بنی تمیم مطرد ست ۱۲

و معیون و مخیوط و مطیوب ۱۲

و ہمچنین در اُغِیْثَ و اُسْتُغِیْثَ و مُغِیْثٌ و مُسْتَغِیْثٌ کہ در اصل اُغْوِثَ و اُسْتُغْوِثَ و مُغْوِثٌ و مُسْتَغْوِثٌ بود چون بقانون مذکور عمل کردند کسرہ از واو نقل کردہ بما قبل دادند واو ساکن از جہت کسرۂ ماقبل یا گشت

فصل چہارم در بیان قوانین اعلال ناقص

یکے آنکہ ہر واو[2] و یا کہ در طرف افتد یا در حکم طرف بسبب اتصال چیزیکہ لازم نباشد چون تا[3]ے عارض و پیش از وے الف[4] زائدہ باشد ہمزہ گردد چون

(بقیہ حاشیہ) دوم قلب ضمہ بکسرہ از جہت یا سوم حذف واو از جہت اجتماع ساکنین و بر قول اخفش چہار تغیرات یکے نقل ضمہ دوم حذف یا بسبب اجتماع ساکنین سوم قلب ضمہ بکسرہ برائے محافظت یا چہارم قلب واو بیا از جہت کسرہ ماقبل ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی۔ (حاشیہ صفحہ ہذا) [1] بدانکہ بعضے از عرب چندے از الفاظ معتل عین واوی را بر اصل خود ثابت داشتہ اند از دست مَصْوُوْنٌ مَدْوُوْنٌ و مَقْوُوْدٌ و مَقْوُوْلٌ و کذا فی النصریہ و جوہری در صحاح گفتہ کہ تصحیح مفعول معتل عین واوی در غیر دو لفظ ثابت نشدہ مَصْوُوْنٌ و مَدْوُوْنٌ ای مَسْلُوْلٌ قال فی القاموس مَدْوُوْنٌ ای مَبْلُوْلٌ ولا نظیر لہ سوی مَصْوُوْنٌ قال الشیخ الرضی حکایت کردہ است کسائی خَاتَمٌ مَصْوُوْغٌ باثبات دو واو و ازینجا دانستی کہ تتبع صاحب قاموس و صحاح حاوی نیست بار خدایا مگر ایں روایات نزد الیشان بعرض تصحیح و رتبہ تنقید نرسیدہ باشند ۱۲ مولوی انور علی [2] قال الجاربردی وجہ قلب واو و یا کہ در طرف بعد الف زائدہ افتد آنست کہ ایں واو و یا بسبب انفتاح ماقبل خود ہا متقاضی شدند کہ الف گردند زیرا کہ الف حاجز ضعیف ست مانع فاصل نخواہد شد چون اجتماع الفین یکے الف زائدہ و دیگرے الف مبدل لازم آمد مبدل را بسبب نرمی طبیعت او ہمزہ کردہ زیرا کہ در حذف التباس ممدود بمقصور لازم آمدے ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی [3] تائے عارض آنست کہ اگاہے از کلمہ جدا شود چنانچہ در عداءۃ و سقاءۃ کہ در صفت مذکر این تا را حذف کنند یقال رجل عداء و امرأۃ عداءۃ و رجل سقاء و امراۃ سقاءۃ و تائے لازم تائیست کہ از نفس کلمہ جدا نشود چون درایۃ و عناوۃ کہ درای و عنا مستعمل نیست ۱۲ مولوی (باقی آئندہ)

کِسَاءٌ ورِدَاءٌ وعَدَّاءَةٌ وسَقَّاءَةٌ کہ دراصل کِسَاوٌ ورِدَایٌ وعَدَّاوَةٌ وسَقَّایَةٌ بود بخلاف هِدَایَةٌ وعَدَاوَةٌ وسِقَایَةٌ وشِقَاوَةٌ کہ تاء لازم ست وبخلاف ثَایٌ ورَایٌ کہ الف اصلی ست **سوال** بالا گزشتہ است کہ ضمہ وکسرہ بر واو ویاء بعد سکون ثقیل نیست پس بایستی کہ واو در کِسَاءٌ ویاء در رِدَاءٌ سلامت ماندے واعلال نشدے ہمچنین در قَائِلٌ وبَائِعٌ **جواب** ضمہ وکسرہ بر واو ویاء بعد سکون وقتے ثقیل نیست کہ ساکن ماقبل واو ویاء الف زائدہ نباشد واینجا ساکن ماقبل ایشان الف زائدہ است ازانکہ الف زائدہ در حکم عدم ست پس چون دانستی کہ واو ویاء بعد حرف متحرک ست دیگر ہر واو کہ در طرف[1] افتد یا در حکم طرف بسبب اتصال چیزیکہ لازم نباشد چون الف ضمیر وتائے تانیث وماقبل او مکسور[2] باشد آن واو یاء گردد چون دُعِیَ[4] ورَضِیَ وقَوِیَ ودُعِیَا[5] ورَضِیَا وقَوِیَا ویُغْزِیَانِ ویُرْضِیَانِ ودَاعِیَةٌ ورَاضِیَةٌ کہ دراصل دُعِوَ ورَضِوَ وقَوِوَ ودُعِوَا ورَضِوَا وقَوِوَا ویُغْزِوَانِ ویُرْضِوَانِ ودَاعِوَةٌ

(بقیہ حاشیہ) ۱۲کہ احتراز ست از الف کہ در ثَایٌ ورَایٌ ست کہ ایشانرا ہمزہ نشود زیرا کہ الف درینہا زائد نیست ۱۲ مولوی انور علی (حاشیہ صفحہ ہذا) لہ دراصل ثِوْیٌ ورِوْیٌ بودہ اند واو را بالف بدل نکردند اگرچہ قیاس آن بود کہ واو را برقرار مید اشتند ویا را تعلیل میکردند چنانچہ در لفیف مقرون قاعدہ مقرر یست کہ لام کلمہ را تعلیل کنند وعین کلمہ را سلامت دارند چون طوی ونوی لیکن اینہا را برآیت وغایت ملحق کردہ واو اینہا تعلیل کردند واین خلاف قیاس ست ودر شرح شافیہ کہ منسوب بسوے ابن حاجب ست مذکورست کہ ثای ورای جمع ثایۃ ورایۃ است وظاہرا این قول خلاف مختار ابن حاجب ست زیراکہ خود در شافیہ گفتہ کہ ضعیف ست قول کسیکہ کلمہ مجرد از تا را جمع ذو التا گفتہ است یعنے تمر را جمع تمرۃ گفتہ بلکہ تمر جنس ست وتمرۃ اسم جنس ہمچنین ثای ورای جنس ست و ثایہ ورایۃ اسم جنس ۱۲ انور علی[2] لہ احتراز از غزو ودعو کہ واو نہ طرف ست ونہ در حکم طرف چنانچہ می آید ۱۲ مولوی انور علی[3] لہ احتراز از تدعو ودعا کہ واو این ہر دو یافتہ چہ واو در تدعو العبد ضمہ است ودر دعا عد فتحہ ست ۱۲ لہ ہر سہ مثال واو در طرف ووجہ سہ مثال آوردن اشارہ است بانکہ از کسرہ ماقبل عام ست ازینکہ از جہت باب باشد یا ماقبل او بالفعل برائے موجبی مکسور کردہ باشد چنانچہ در دعی کہ کسرہ اش درینجا بسبب بنائے مجہول پیدا شدہ اما آن کسرہ ماقبل کہ از جہت باب باشد یا فقط ناقص واوی ست چون رضی یا لفیف مقرون ست چون قوی ۱۲ مولوی انور علی[5] لہ ہفت مثال برائے حکم طرف آوردہ است تیخ ازان مخصوص ست بلحوق تائے تانیث اما فرق درین پنج تا باخود ہا آنست کہ الف تثنیہ یا در ماضی باشد چون دعیا ورضیا وقویا یا در مضارع چون یُغْزِیَانِ ویُرْضِیَانِ والف تثنیہ کہ در ماضی باشد خالی نیست کہ کسرہ بافعلش یا برائے غرضے باشد چون [illegible] برائے دلالت بر باب وآن یا محض ناقص ست چون رضی ویا لفیف مقرون چون قویا ہمچنین کسرہ ماقبل واو در مضارع خالی ازان نیست کہ این کسرہ در ماضی مجردش ہم یافتہ شود چون یرضیان کہ کسرہ ضاد در رضی نیز یافتہ میشود یا نہ چون یغزیان کہ کسرہ زاد در ماضی مجردش یعنی غزا یافتہ نمیشود ووجہ اشارہ باوردن دو مثال بسوئے کسرہ ماضی ازانست کہ بعضے گفتہ اند کہ مضارع در اعلال فرع ماضی ست پس مصنف گویا ضمنا جواب داد کہ حاجت این اعتبار وقتی ست کہ خود قاعدہ تعلیل در مضارع موجود نباشد واگر باشد پس درین صورت در ماضیش خواہ کسرہ یافتہ شود خواہ مضارعش بحسب قاعدہ موجود معلل (باقی آئندہ)

ودر اصْوَةٌ بود ودر دُعُوا کہ دراصل دُعُوْوٌ بود چون بقانون مذکور عمل کردند دُعِیُوْ شد

ضمہ بریاء دشوار داشتند نقل کردہ بماقبل دادند دو ساکن بہم آمدند یکے یاء دوم واؤ یاء افتاد دُعُوا

شد این اصل باعتبار وضع ست اما باعتبار آنکہ بناے جمع بعد تعلیل واحد ست دراصل دُعِیُوْا

بود ضمہ بریا ثقیل داشتہ نقل کردہ بماقبل دادند بعد ازالہ حرکت ماقبل التقائے ساکنین

شد درمیان یا و واؤ یا افتاد دُعُوا شد ودر دَاعٍ کہ دراصل دَاعِوٌ بودہ است چون

بقانون مذکور عمل کردند دَاعِیٌ شد در حالت رفعی وجری نحو جَاءَنِیْ دَاعٍ و مَرَرْتُ

بِدَاعٍ ضمہ وکسرہ بریا دشوار داشتند ساکن کردند دو ساکن بہم آمدند یاء وتنوین

یاء افتاد دَاعٍ شد **سوال** از جہت اجتماع ساکنین تنوین چرا نیفتاد **جواب** زیرا چہ

تنوین حرف صحیح ست ویا حرف علت وحذف علت اولیٰ ترست از حذف حرف صحیح

ودر عِوَضٌ و عِوَجٌ واؤ یا نگشت باآنکہ ماقبل واؤ مکسور ست ازانکہ در طرف و حکم

طرف نیست واعلال قِنْیَةٌ کہ دراصل قِنْوَةٌ بود باآنکہ ماقبل واؤ مکسور نیست

شاذ ست و بعضے[2] گویند کہ حرف ساکن را اعتبار نیست وحکم او حکم معدوم ست پس

ماقبل واؤ در حکم مکسور ست **سوال** اگر حرف ساکن در حکم معدوم بودے بایستی کہ در

قَاوَلَ وبَایَعَ واؤ ویاء را بالف بدل میکردند زیراکہ واؤ ویاء متحرک ست

(بقیہ حاشیہ) خواہد شد فاحفظ اما فرق در داعیۃ وراضیۃ مبنی ست بر فرق در دعا ورضی ۱۲ مولوی انور علی رح

(حاشیہ صفحہ ہذا) [1] وہمچنین اعلال دِنیا بالکسر کہ دراصل دِنوی بود شاذ ست ودنیا آنرا گویند کہ نسبت خود را بپیوندد ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی

[2] وبعضے دیگر گویند کہ این بر اصل خود ست زیراکہ فعلش بیا آمدہ است چون قَنَیْتُ قُنْیَةً وقِنْیَةً واما قِنْوَةٌ فعلش واوی علیحدہ است چون قنوت الشیء قِنْوَةً وقُنْوَةً گر قِنْیَةٌ بیاست فعلش ہم یائی ست واگر قنوۃ بواوست فعلش ہم واوی ست وہر یکے بر اصل خود ست نہ آنکہ واوی اصل است مر یائی را واین جواب مختار شیخ رضی ست ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ تعالیٰ

وماقبل در حکم مفتوحست **جواب** اگر واؤ ویاء را بالف بدل میکردند یک الف از جہت
اجتماع ساکنین بیفتادے التباس ثلاثی مزید فیہ ثلاثی مجرد آمدے دیگر
ہر واؤ ویا کہ در لام کلمہ مضموم باشد وماقبل او نیز مکسور یا مضموم بود آن واؤ و
یاء را ساکن کنند بغیر نقل حرکت چون یَدْعُوْ ویَرْمِیْ کہ در اصل یَدْعُوُ
ویَرْمِیُ بودہ است ویا بنقل حرکت چون تَدْعِیْنَ وتَرْمِیْنَ کہ در اصل تَدْ
عُوِیْنَ وتَرْمِیِیْنَ بود بعد نقل[1] حرکت یاء در تَرْمِیِیْنَ از جہت اجتماع ساکنین
بیفتاد وواؤ در تَدْعُوِیْنَ از جہت کسرہ ماقبل یاء گشت وآن یاء را از جہت
اجتماع ساکنین بیفتاد ودر یَدْعُوْنَ جمع مذکر غائب وتَدْعُوْنَ جمع مذکر
حاضر کہ در اصل یَدْعُوُوْنَ وتَدْعُوُوْنَ بود چون بقانون مذکور عمل کردند دو
ساکن بہم آمدند یکے را حذف کردند یَدْعُوْنَ وتَدْعُوْنَ شد اما یَدْعُوْنَ
جمع مؤنث غائب وتَدْعُوْنَ جمع مؤنث حاضر بر اصل خود ست دیگر ہر حرف
علت کہ لام کلمہ باشد در حالت جزم ووقف ساقط شود از جہت علامت سکون چون لَمْ
یَخْشَ ولَمْ یَدْعُ ولَمْ یَرْمِ واِخْشَ واُدْعُ واِرْمِ وہمچنین اگر در عین
کلمہ باشد در حالت جزم ووقف بیفتد از جہت اجتماع ساکنین چون لَمْ یَقُلْ
ولَمْ یَبِعْ ولَمْ یَخَفْ وقُلْ وبِعْ وخَفْ دیگر ہر واوے کہ در کلمہ ثالث جا
باشد ساکن یا متحرک در طرف یا در حکم طرف در فعل

---

[1] در تَرْمِیْنَ حاجت بنقل نیست بلکہ یاء را ساکن کردہ انگندند ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ الولی [2] زیرا کہ حرف علت اخت حرکات ست چنانچہ از سابق معلوم شد کہ واؤ از دو ضمہ متولد شدہ ویا از دو کسرہ والف از دو فتحہ وعامل جازم حرکت را ساقط می کند پس بالضرور عامل جازم حرف علت را کہ در آخر کلمہ کہ محل تغیر ست بحکم مناسبت ومواخات آن از حرکت نیز ساقط خواہد کرد اگر گوئی کہ حرف علت مرکب از دو حرکت ست وعامل جازم یک حرکت را ساقط می کنند نہ دو را پس چگونہ حرف علت از جہت جزم بیفتد گویم کہ چون اسقاط بارہ از حرف علت ممکن نبود القائے تمام ہم باعث ابطال عمل عامل بود لاجرم تمام حرف علت را ساقط کردند ۱۲ مولوی انور علی رح

یا در اسم چون رابع گردد یا زیادہ از رابع و ماقبل او مفتوح بود یا گردد چون اَعْلَیْتُ[1] و اِسْتَعْلَیْتُ و غَازَیْتُ و تَرَجَّیْتُ و تَغَازَیْتُ کہ در اصل اَعْلَوْتُ و اِسْتَعْلَوْتُ و غَازَوْتُ و تَرَجَّوْتُ و تَغَازَوْتُ بودہ است و ہمچنین[1] مُعْلَیَانِ مُسْتَدْعَیَانِ و مُصْطَفَیَانِ کہ در اصل مُعْلَوَانِ (صیغہائے اسم مفعول ۱۲) و مُسْتَدْعَوَانِ و مُصْطَفَوَانِ بود و ہمچنین[2] یُدْعَیَانِ یُغْزَیَانِ و یُرْضَیَانِ کہ در اصل یُدْعَوَانِ و یُغْزَوَانِ و یُرْضَوَانِ بودہ است بقانون مذکور واؤ یا شد و ہمچنین یُدْعَوْنَ کہ در اصل یُدْعَوُوْنَ (جمع مذکر ۱۲) بودہ است بدین قانون واؤ یا شد بعدہ یا از جہت تحرک و انفتاح ماقبل الف گشت دو ساکن (از جہت موافقت دعی رضی واؤ را در ینجا بیا بدل کردند) فراہم آمدند الف افتاد یُدْعَوْنَ شد و ہمچنین در یُدْعٰی و یُرْضٰی کہ در اصل یُدْعَوُ و یُرْضَوُ (مثال مجہول ۱۲) (مثال معرف ۱۲) بود بدین قانون عمل کردند واؤ یا شد و یا از جہت تحرک و انفتاح ماقبل الف گشت یُدْعٰی و یُرْضٰی شد **سوال** در یُدْعٰی و یُرْضٰی چون واؤ متحرک ماقبل او مفتوح بود ابتداءً واؤ را چرا بالف بدل نکردند **جواب** اینجا دو دلیل ست یکے مقتضی ابدال واؤ بالف و دوم مقتضی ابدال واؤ بیا و اصل در دلائل اعمال ست نہ اہمال پس اول واؤ را بیا بدل کردند بعدہ بالف تا ترک عمل باحد الدلیلین لازم نیاید **سوال** بالیستی کہ در اِتَّقَدَ و اِتَّصَلَ کہ در اصل اِوْتَقَدَ و اِوْتَصَلَ بودہ است اول واؤ را یا کردندے بعدہ یا را تاء تا ترک عمل باحد الدلیلین لازم نیامدے **جواب** این

---

[1] در آوردن پنج مثال برائے این قاعدہ اشارہ بآن ست کہ درچنین موضع واؤ را یا کردن یا از جہت اتباع مضارع ست و آن در سہ مثال اول یافتہ میشود زیرا کہ قلب واؤ بیا در مضارع اینہا از جہت کسرہ ماقبل واجب ست پس در ینجا نیز برائے حصول موافقت واؤ را بیا بدل کردند و فرق در ینہا باہمدیگر ظاہر ست یعنی یکے از باب افعال و مفاعلۃ و دیگرے از باب استفعال و یا از جہت اتباع این بماضی باب دیگر کہ در ان ماضی این تعلیل از جہت مضارعش کردہ باشند و آن در دو مثال باقیہ یافتہ میشود چہ اگر تا از ترجیت و تغازیت حذف کنند رَجَّیْتُ و غَازَیْتُ مانند و در ینجا واؤ را بیا بدل کردند از انکہ در مضارع این ہر دو ترجی و تغازی بسبب کسرۂ ماقبل ہم بیا بدل کردہ اند پس در تعلیل ترجیت و تغازیت را بر رجیت و غازیت محمول کردند و این ہر دو را بر ترجی و تغازی ابن ہشام در اوضح المسالک نقلے نوشتہ است کہ سیبویہ از شیخ خود یعنی خلیل پرسید کہ بچہ وجہ در مثل ترجیت و تغازیت تعلیل کردند حال آنکہ در مضارع اینہا ہرگز وجہے از ابدال کہ آن کسرۂ ماقبل باشد موجود نیست جواب داد کہ این را محمول کردند در تعلیل بر رجیت و غازیت کہ محمول اند بر ترجی و تغازی و از ین بیان شافی دانستی وجہ بدل کردن واؤ با وجود فتح ماقبل در امثال این مواضع بیا اولاً و بالف ثانیاً نہ بالف اولاً چہ مناسبت و موافقت مضارع ابدال واؤ را بیا تقاضا میکند و رعایتش مقدم ست و رعایت قاعدہ موجودہ در نفس کلمہ چنانکہ پوشیدہ نیست بر متتبع قواعد صرف ۱۲ مولوی انور علی رحمہ

[2] چون ماضی را در تعلیل تابع مضارع کردند اسم مفعول بطریق اولیٰ تابع اسم فاعل یا مضارع باشد و در ایراد سہ مثال اشارہ باختلاف باب ست ۱۲ مولوی انور علی رحمہ

[3] در آوردن سہ مثال اشارہ ست باینکہ گاہی در مضارع تعلیل از جہت موافقت ماضی میسازند (باقی آئندہ)

برسبیل استقصاء در فصل قوانین مثال یاد کرده شده است و در عَدَاوَةٌ و دِیدُ عُوٌّ واو را بیا بدل نکردند اگرچه واو در کلمهٔ ثالث بود در ابع گشته است از انکه ماقبل واو مفتوح نیست اما در شِکَایَةٌ که در اصل شِکَاوَةٌ بود واو را بدین قانون بیاء بدل کردند با آنکه ماقبل واو مفتوح نیست از جهت موافقت مصادر ناقص یائی که برین وزن آید از انکه این وزن در مصادر ناقص یائی غالب ست چنانچه وِلَایَةٌ و حِکَایَةٌ و هِدَایَةٌ و دِرَایَةٌ و رِعَایَةٌ پس انچه واوی آید آن واو را بیا بدل کنند تا در صورت مخالف نباشد چنانکه بعضے گفته اند در کَیْنُونَةٌ که در اصل کَوْنُونَةٌ بود واو را بیا بدل کنند از جهت موافقت مصادر اجوف یائی از انکه این وزن در مصادر اجوف یائی غالب ست چنانکه قَیْلُولَةٌ و بَیْتُوتَةٌ و صَیْرُورَةٌ و غَیْبُوبَةٌ پس انچه بواو آید آنرا بدل کنند بیا تا در صورت مخالفت نباشد دیگو هر جا که واو و یاء جمع شوند باجتماع لازم و اول ایشان ساکن باشد آن واو را یاء کنند و یاء در یاء ادغام کنند و اگر ماقبل ایشان مضموم باشد ضمه را بکسره بدل کنند چون سَیِّدٌ و عَلِیٌّ و مَرْمِیٌّ و مَهْدِیٌّ

(باقی حاشیه) چنانچه در یُعْیَانِ و یُغْنَیَانِ مجهول بجهت موافقت دُعِیَ و شُقِیَ واو را یا کردند و همچنین در یَرْضَیَانِ معروف واو را از جهت موافقت ماضی معروف یا کردند و میر سید کرا اشاره باشد بانکه گاهی در مضارع تعلیل از جهت مضارع کنند چنانچه در یغنیان معروف تعلیل کردند ۱۲ مولوی انور علی (حاشیه صفحه هذا) اشاره است بآن هفت جواب که مصنف رح ازین شبه نقل کرده است و یکے را از ان هفت درینجا بعبارته نقل میکنم تا بر مبتدی کلف تلاش نیفتد قوله جواب سوم مقصود از ابدال واو بتاء ادغام ست اگر واو را بیا بدل کنند بعده یا را بتاء و تا را در تاء ادغام کنند کثرت تغییر لازم آید که خلاف مقصود ست و آن درست نیست بخلاف یدعی که در وے مقصود از ابدال واو بیاء ابدال یا بالف ست برائے تخفیف پس کثرت تغییر اینجا متحمل باشد انتهی و شرح و تفصیل این جواب ازین هیچمدان در آنجا گذشت فلینظر و لیحفظ ۱۲ مولوی انور علی رح یدانکه اخفش و کوفیین بدان رفته اند که اصل کینونة مثل آن کونونة بضم فاء کلمه بود ضمه را بفتحه بدل کردند برائے موافقت مصادر ذوات الیاء که مفتوح الفاء آیند پس از ان واو را نیز بیاء بدل کردند برائے حمل بر اخوات واز ذوات الیاء قال الفاضل الجاربردی و هو ضعیف لانه لو کان کذلک لم یکن لابدال الواو یاءً و الضمة فتحة وجه و سیبویه و بصریین را مسلک آنست که اصلش کَیْنُونَةٌ بفتح عین بود و لوز القاعده موجی یا کرده در یا ادغام کردند پس اول برائے تخفیف یائے مفتوحه را حذف کردند لذا شیخ رضی گوید قول سیبویه فی ذلک هو الاولی ۱۲ مولوی انور علی رح ۲ یعنی در یک کلمه حقیقتاً یا حکماً تا احتراز شود از یدعو یاسر دیرمی واحد که ادغام درینجا ممتنع ست بخلاف مسلمے که در اصل مسلموی بود با وجود دو کلمه ادغام در آن واجبست از انکه یا بسبب شدت امتزاج حکم کلمهٔ واحد پیدا کرده است و میر سید که مثل یدعو یاسر و یرمی واحد را از قید اجتماع لازم خارج کنی اما ازین قید نحو مسلمی هم خارج خواهد شد آرے اگر اعتبار شرطیکه از مص در جواب اناد غام عزیة می آید کرده شود البته درینصورت مثل یدعو یاسر و مسلمے از قید اجتماع لازم خارج نشود اگرچه درینجا حرف اول در موضع لام ست و در انجا یعنی عزیة حرف دوم ۱۲ مولوی انور علی رح ۳ یعنی اجتماعیکه از جانب واضع آمده باشد یعنی واضع آن کلمه را باجتماع واو و یا وضع کرده باشد نه اینکه آن واو بعارض اعلال و تخفیف همزه پیدا شده باشد که درین صورت ادغام جائز نیست و لهٰذا در بویع که واوش در اصل الف بوده حالا بسبب ضمه واو شده و در رویة که واوش در اصل همزه بود ادغام نکنند و آنکه در قرأت بعض للرُّیَا تعبرون باد غام واو بدله از همزه در ریا که اصلش رءیا بوده آمده است (باقی آئنده)

که در اصل سَیْوِدٌ[۱] و عَلِیْوٌ و مَرْمُوْیٌ و مَهْوِیٌّ بود مگر آنکه اعلال مذکور موجب التباس باشد چون

اَیْوَمٌ که ادغام او موجب التباس ست به اَیَّمٌ و اَیْوَمٌ روز روشن را گویند و اَیِّمٌ مرد بی زن و زن

بی شوهر را گویند سوال طَیٌّ که در اصل طَوْیٌ بوده است ادغام او نیز از التباس ایمن نیست

از انکه طَیٌّ مشترک ست میان اسم قبیله و مصدر پس بایستی که ادغام نمیکردند جواب طَیٌّ بعد ادغام

اسم قبیله شده است و منقول از مصدر ست وَنَقْلُ الْکَلِمَةِ مِنْ مَحَلٍّ اِلٰی اٰخَرَ لَا یُفْضِیْ اِلَی

الْاِلْتِبَاسِ و معتبر در التباس وجود نظیر ست پیش از تعلیل بر صفتے که بعد از تعلیل بران صفت موجود

خواهد شد و در بُوْیِعَ واو یا نشد زیرا که اجتماع لازم نیست زیرا که واو بدل ست از الف بَایَعَ و همچنین

در دِیْوَانٌ واو یا نگشت از انکه یا بدل ست از واو زیرا که در اصل دِوَّانٌ بوده است بدلیل آنکه

جمع او دَوَاوِیْنُ می آید با آنکه ادغام در بُوْیِعَ موجب التباس ماضی مجهول باب مفاعلة بماضی

مجهول باب تفعیل ست و ادغام در دِیْوَانٌ موجب التباس مصدر ست که بر وزن فِعَّالٌ

آمده است نحو قوله تعالٰی کَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَا کِذَّابًا و در اُسَیْوِدٌ که تصغیر اَسْوَدُ ست و

در منع دانستند آیات مارا در و رع دانستی ۱۲

جُدَیْوِلٌ که تصغیر جَدْوَلٌ ست واو یا نگشت از انکه محمول ست بر اَسَاوِدُ و جَدَاوِلُ

که جمع تکسیر اَسْوَدُ و جَدْوَلٌ

(بقیه حاشیه) شاذ ست ۱۲ مولوی انور علی رح ۵ے نزدیک اکثر مراد از سکون سکون لازم ست تا احتراز شود از قوی که مختلف از قوی ست چون عَلْمٌ در عَلِمَ و بعضے دیگر نیز در ینجا ادغام کنند قِیٌّ

گویند ۱۲ مولوی انور علی رح (حاشیه صفحه ہذا) ۱ے بدانکه در حرکت عین کلمه سَیِّدٌ و نحوه اختلاف است محققین اهل بصره و سیبویه بر انند که وزنش

فَیْعِلٌ بکسرهٔ عین ست بعد ازین و اخفش بران رفته اند که فَیْعَلٌ بفتح ست که فَیْعِلٌ بکسر عین از صحیح نیامده آرے بالفتح بسیار آمده چون صَیْرَفٌ و ضَیْغَمٌ

و هَیْکَلٌ همه بفتح عین کلمه و این قول ضعیف ست زیرا که صحیح را احکام دیگر ست و معتل را احکام دیگر پس نیامدن وزن فیعل بالکسر در صحیح دلیل نیست که در معتل هم نیاید

جائز ست که این وزن خاص بمعتل باشد چنانچه وزن فیعل بالفتح خاص بصحیح ست و نیز اگر وزنش بفتح عین گویند لا محاله باز عین را کسره خواهند داد چراکه سَیِّدٌ

بفتح یا نیامده است پس از اول چرا کسره عین اختیار نکنند ۱۲ کذا فی التصریح و شرح الرضی ۲ے این سوال واهی ست زیرا که اسم قبیله طَیِّئٌ بر وزن سَیِّدٌ مهموز اللام

ست نه طَیٌّ بدون همزه تا التباس به طے مصدر لازم آید و اینجا دانستی که آنچه در جواب این سوال مصنف رح آورده که طے بعد ادغام اسم قبیله شده است مبنی بر غفلت

است از اصل آن ۱۲ مولوی انور علی رح ۳ے بدانکه قول تحقیقے در ادغام واو در یائے تصغیر آنست که اگر آن واو متحرک ست در مکبر همچون اَسْوَدُ و جَدْوَلٌ

هنگام تصغیرش ادغام و تصحیح هر دو جائز ست چون اُسَیْوِدٌ و جُدَیْوِلٌ و اُسَیِّدٌ و جُدَیِّلٌ و اگر واو مکبر ساکن ست در تصغیرش

ادغام واجب ست چون عُجَیِّزٌ و عُمَیِّدٌ در عَجُوْزٌ و عَمُوْدٌ که عند التصغیر عُجَیِّزٌ و عُمَیِّدٌ گویند و فرق درین هر دو آنست که متحرک قوی ست لهذا ثابت ماندنش بجائے

خود باشد بخلاف ساکن که بغایت ضعیف ست کذا فی شرح الخلاصة و شرح ۱۲ مولوی انور علی غفر له الله الولی۔

ست زیراکہ تصغیر و تکسیر از قبیل واحد اند یعنی چنانکہ مصغر فرع مکبر ست جمع تکسیر نیز فرع
جمع سلامت پس باعتبار این مناسبت تصغیر را حمل کردند بر جمع تکسیر و بعضے گفتہ اند ازانکہ اجتماع لازم
نیست زیراکہ یاء بعارض تصغیر آمدہ است **سوال** چون اجتماع لازم شرط باشد پس در عُدَیَّۃٌ
تصغیر عُدْوَۃٌ کہ در اصل عُدَیْوَۃٌ بود چرا واؤ را یاء کردند **جواب** اجتماع لازم جائی شرط ست
کہ حرف دوم در عین کلمہ باشد نہ در لام کلمہ و حرف دوم در ینجا در لام کلمہ است و در لام کلمہ اجتماع
لازم و غیر لازم مساوی ست ازانکہ لام محل تعلیل و تغییر ست پس نفس اجتماع در وے موجب اعلال
باشد بخلاف عین کلمہ و تصحیح حَیْوَۃٌ[1] و ضَیْوَنٌ[2] باوجود علت اعلال شاذ ست و بعضے
گفتہ اند کہ تصحیح حَیْوَۃٌ موافق قیاس ست زیراکہ ادغام او موجب التباس ست با حَیَّۃٌ
کہ بمعنی او مار ست اما تَسْمِیَۃٌ کہ در اصل تَسْمِیْوٌ[3] بود قیاس مقتضی آن بود کہ اعلال علیٌّ میکردند
ولیکن واؤ را بقانون مذکور یاء کردند تَسْمِیٌّ شد بعدہ یک یاء را حذف کردند و تاء در آخر عوض دادند
تَسْمِیَۃٌ شد **قانون** ہر مصدریکہ ناقص از باب تفعیل بود و در و دو یاء جمع شوند یکے را حذف
کنند و تاء در آخر عوض دہند چون تَسْمِیَۃٌ و تَقْوِیَۃٌ و تَنْقِیَۃٌ کہ در اصل تَسْمِیٌّ و تَقْوِیٌّ و تَنْقِیٌّ
بودہ است و ترک تعویض اینجا باتفاق روا نیست اگرچہ اضافت کنند.

---

[1] نیز منصرف ست از جہت تانیث و علمیت ۱۲ مولوی انور علی۔

[2] ہمچنین عویۃ بمعنی آواز کردن سگ ۱۲۔

[3] کذا قال ابن الحاجب و تراز سدکہ گوے تسمیۃ راسہ بروزن تفعلۃ است نہ اینکہ در اصل بروزن تفعیل بود پس ازان بروزن تفعلۃ شد ۱۲ مولوی انور علی غفر لہ اللہ الولی۔

بخلاف مصدر اجوف باب افعال واستفعال چون اِعَانَةٌ واِسْتِعَانَةٌ دیگر ہر جاکہ واؤ
و یاء در اسم فاعل در لام کلمہ افتد و ماقبل او مکسور باشد در حالت رفعی وجری واجبست کہ یاء را
ساکن کنند و بعد اسکان اگر منوّن باشد یاء را از جہت اجتماع ساکنین حذف کنند چون
قَاضٍ ورَامٍ کہ در اصل قَاضِيٌ ورَامِيٌ بود واگر واو باشد از جہت کسرۂ ماقبل یا گردد وآن
یا را ساکن کنند بعدہ از جہت اجتماع ساکنین آن یا را حذف کنند چون دَاعٍ وعَادٍ کہ
در اصل دَاعِوٌ وعَادِوٌ بود حکم واؤ ویا[1] بالا یاد کردہ شدہ است واگر معرف بلام باشد
اسکان واجبست چون اَلْقَاضِيُ وَالرَّامِيُ در حالت رفعی وجری ضمہ وکسرہ بر یاء دشوار
داشتند ساکن کردند اَلْقَاضِيْ وَالرَّامِيْ شد واگر واؤ باشد از جہت کسرۂ ماقبل یاء کنند وآن
یا را ساکن کنند چون اَلدَّاعِيْ وَالْعَادِيْ واز جہت رعایت فواصل[2] وقوافی حذف یاء
نیز جائزست کما فی قوله تعالیٰ یَوْمَ یَدْعُ الدَّاعِ وَالْکَبِیْرُ الْمُتَعَالِ فاما مطرد
روزیکہ بخواند خوانندہ ۱۲
نیست ہمچنین در فعل نیز حذف یاء در لام کلمہ جائزست کما فی قوله تعالیٰ
وَاللَّیْلِ اِذَا یَسْرِ در اصل یَسْرِیْ بود دیگر ہر اسم متمکن کہ در آخر او حرف علت باشد
وماقبل او مضموم واجب مطردست کہ ضمہ را بکسرہ بدل کنند زیرا کہ در سخن عرب ہیچ اسم متمکن نیابی کہ در آخر او حرف

---

[1] یعنی در اعلال ناقص در بیان تعلیل دَاعٍ [2] جمع فاصلہ وآن عبارت ست از اواخر آیات تنزیل چنانچہ قوافی جمع قافیہ بمعنے اواخر اشعار مثال فاصلہ مصنف خود از قول اللہ سبحانہ ذکر کرد وحالا مثال قافیہ از قصیدہ عبداللہ البشراوی المصری ذکر میکنم شعر
یَا حَبِیْبِیْ تَنْ وَلَا وَاَخْتَکُمَا نَاسَ تَعْرِفُهٗ فِیْ کُلِّ نَادٍ وشاہد در ینجا در لفظ نادست کہ در اصل نَادِیٌ بمعنے مجلسے کہ در روز منعقد شود بود شاعر از جہت وقف یا را حذف کرد ومعنی بیت اینست ای حبیب من پنہان کن ناز را وحکمے نما در باب من زیرا کہ من شخصے ام کہ می شناسی تو او را در ہر مجلسے ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ ؛ اَللّٰھُمَّ اغْفِرْ لکاتبہ ولمن سعی فیہ ولوالدیہم اجمعین برحمتك یا ارحم الراحمین ؛

علت باشد و پیش از وے ضمہ و اگر در تصریف کلمہ چند چنین اتفاق افتد ضمہ را بکسرہ بدل کنند و اگر حرف علت واؤ باشد یا کنند از جہت بودن واو در طرف و کسرہ ما قبل بعدہ اعلال قاضٍ کنند چون تَلَقٍّ وتَلاقٍ وتَرَقٍّ وتَراقٍ وقَلَنْسٍ واَدْلٍ کہ در اصل تَلَقُّوٌ وتَلاقُوٌ وتَرَقُّوٌ وتَراقُوٌ وقَلَنْسُوٌ واَدْلُوٌ بود و اگر در جمع میان حرف علت و ضمہ واؤ مدہ فاصل افتد ہمچنین حکم دارد[1] و مدہ فاصل را ہیچ اثرے نیست چون دُلِيٌّ وظُبِيٌّ کہ در اصل دُلُوْوٌ وظُبُوْيٌ بود بخلاف مَدْعُوٌّ ومَغْزُوٌّ[2] کہ جمع نیست و اعلال مَرْضِيٌّ ومَعْدِيٌّ کہ در اصل مَرْضُوْوٌ ومَعْدُوْوٌ بود شاذ ست زیرا کہ قیاس مقتضی آن بود کہ مَرْضُوٌّ ومَعْدُوٌّ آید ہمچو مَدْعُوٌّ ولیکن واؤ آخر را بر خلاف قیاس یا کردند بعدہ اعلال مَرْمِيٌّ کردند مَرْضِيٌّ ومَعْدِيٌّ شد و در قَلَنْسُوَةٌ واؤ سلامت بماند از انکہ در آخر نیست و در هُوَ ویَدْعُوْ سلامت ماند از انکہ اسم متمکن نیست و در کُفُوًا اَحَدٌ سلامت بماند از انکہ واؤ لازم کلمہ نیست بلکہ بدل از ہمزہ است و در ذُوْ سلامت بماند از انکہ واؤ در معرض تغیر ست در حالت رفعی واؤ بماند و در حالت نصبی الف میگردد و در حالت جری یا میگردد پس ثقیل نباشد یا آنکہ چون این واؤ علامت ضمہ است در حکم ضمہ باشد و اسم متمکن آنست کہ در آخر او سہ حرکت در آید با تنوین چون زَیْدٌ و در فِعْلیٰ اسم[5] بفتح فا و سکون عین چون لام[6] کلمہ

---

[1] دلبقائے واو در اَبُوٌّ و اَخُوٌّ جمع اَبٌ و اَخٌ و نُحُوٌّ بحاء مہملہ جمع نحو بمعنے جہت و بُجُوٌّ بجیم جمع نجو بمعنے سحاب شاذ ست ۱۲ الخ و ہمچنین عُتُوٌّ ونُمُوٌّ وسُمُوٌّ وعُلُوٌّ کہ ہمہ مفرد اند لیس واو اینہا یا نشود ۱۲ [3] بدانکہ ابن ہشام در اوضح المسالک قاعدہ برائے قلب واو مَرْضِيٌّ بیا قرار دادہ نوشتہ است کہ ہر واو یکہ بجائے لام کلمہ در مفعول فعلیکہ ماضیش بکسر عین آید واقع شود واجبست کہ آن واو را یا کنند و یا را در یا ادغام نمایند چون مَرْضِيٌّ ومَقْوِيٌّ وانچہ در بعضے قرات آمدہ راضِيَةً مَرْضُوَّةً باثبات واو شاذ ست و اگر عین کلمہ ماضیش مفتوح باشد تصحیحش واجبست چون مَغْزُوٌّ ومَدْعُوٌّ و اعلال شاذ ست چنانچہ در مصرع عبد یغوث حارثی ع انا اللیث معدیا علی و عادیا کہ روایت کردہ مازنی این مصرع را بابقاے واؤ نیز یعنی مَعْدُوًّا عَلَیَّ وعادیا و برین مذہب حاجت بحتثم حکم نشذوذ چنانچہ مصنف علیہ الرحمۃ کشیدہ نیست ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ [4] عدو دیدن و خواستن دہ معدی علیہ او معد ابدلت الواو یاء استثقالا ۱۲ صراح [5] نظام الدین اعرج گفتہ کہ این احتراز ست از فعلی بالکسر اسم باشد یا صفت واوی باشد خواہ یائی کہ در انجا تعلیل نکنند ۱۲ مولوی انور علی [6] و اگر لام کلمہ اش واؤ باشد سلامت ماند خواہ در اسم بود چون دعوی خواہ در صفت چون شکوی محمد یحیی ۱۲

یا، بود واؤ شود چون بَقْوٰی و تَقْوٰی کہ دراصل بَقْیَا و تَقْیَا[۱] بود بخلاف فُعْلٰی[۲] صفت کہ

در وے یا، سلامت بماند چون صَدْیَا و رَیَّا مؤنث صَدْیَان و رَیَّان و چون لام

(زن تشنہ ۱۲) (زن سیراب ۱۲)

کلمہ واؤ بود در اسم و صفت سلامت ماند چون دَعْوٰی و شَهْوٰی و در فُعْلٰی اسم بضم فاو

(مثال اسم ۱۲) (مثال صفت ۱۲)

سکون عین چون لام کلمہ واؤ باشد چون دُنْیَا و عُلْیَا کہ دراصل دُنْوٰی و عُلْوٰی بود

تصحیح قُصْوٰی شاذ ست بخلاف فُعْلٰی صفت کہ واؤ در وے سلامت بماند چون

غُزْوٰی و چون یا، بود در اسم و صفت سلامت ماند چون فُتْیَا و قُصْیَا[۴] مؤنث اَفْتٰی

و اَقْصٰی **سوال** دُنْیَا و عُلْیَا و قُصْوٰی در ترکیب صفت واقع میشود چون اَلْحَیٰوۃُ

الدُّنْیَا و الْمَنْزِلَةُ الْعُلْیَا و الْغَایَةُ الْقُصْوٰی پس اسم چگونہ باشد **جواب** این

الفاظ در استعمال جاری مجری اسماء اند چون لفظ فَارِسٌ و صَاحِبٌ و اَطْلَسُ و اَبْطَحُ

کہ در ایشان حکم اسماء جاری شدہ است اگرچہ فی الاصل صفات اند **جواب دوم** این الفاظ

بغیر الف و لام صفت واقع نمیشوند پس اگر صفات مے بودند در معرفہ و نکرہ صفت واقع مے شدند

فصل پنجم در بیان قوانین ادغام[۵]

یکے آنکہ ہر جا کہ دو حرف از یک جنس بہم آیند در یک کلمہ یا در دو کلمہ و اول ایشان

ساکن[۶] باشد و دوم متحرک بحرکت لازم واجب بود کہ اول را در

[۱] از نذی لقیٰی کہ دراصل وقیا بود واؤ اول را تا بدل کردند و یا را بواو تقوٰی شد بروزن فعلی [۲] ازانکہ صفت ہمچو فعل ثقیل ست پس یا را بواو کہ اثقل حروف علت ست بدل نکنند از جہت احتراز از زیادت ثقل ۱۲ [۳،۵] این ضابطہ موافق تقریر جمال الدین بن الحاجب ست و جماعتے کہ از ایشان ابوعلی فارسی و ابن مالک و ابن السکیت و ابن النماس و ابن ہشام ہستند بران رفتہ اند کہ اگر واؤ در فعلے صفت خواہ محضہ باشد چون قُصْیَا مؤنث اَقْصٰی کہ دراصل قُصْوٰی بود یا شائبہ اسمیت دران باشد چون دُنْیَا و عُلْیَا واقع شود بیا بدل کنند و قصوٰی شاذ ست و در فعلے اسم چنانچہ غُزْوٰی باثبات واو و تصحیح مثل غزوی نزد ابن حاجب شاذ ست و ابوحیان گفتہ کہ انچہ ابن حاجب در مثال فُعْلٰی صفت غزوی باثبات واؤ آوردہ است مثال مصنوعی ست خود آنرا تراشیدہ است و قیاس آنست کہ غزیا باشد ھذا اما ذکرہ محمد اکبر صاحب الاصول از طرف ابن حاجب جواب داد کہ اسم تفضیل را حکم سماعت چنانچہ سیبویہ و غیر او بدان تصریح کردہ اند چنانچہ گذشت در طوبی و کوسے لاجرم قلب در قصیا و دنیا و غزیا و علیا ازان جہت ست کہ اینہا اسما اند نہ از جہت بودن اینہا صفات پس قول ابن حاجب در غایت قوت ست و مرادی گفتہ کہ ہمیں ست قول اہل تصریف و ابوحیان گفتہ کہ بشری (باقی آئندہ)

دوم ادغام کنند چون ذَبٌّ و مَدٌّ مصدر ذَبَّ و مَدَّ که در اصل ذَبْبٌ و مَدْدٌ بر
وزن فَعْلٌ بسکون عین بود و چون اِذْهَبْ بِّزَيْدٍ واضْرِبْ بَّعِيْرًا وَاتَّقَوْا وَّ اٰمَنُوْا
مثال دو کلمه در دو حرف صحیح ۱۲ — مثال دو کلمه در دو حرف علت ۱۲
مگر آنکه ادغام وے موجب التباس باشد چون قُوْوِلَ که ادغام وے[۱] موجب التباس ماضی
مجهول باب مفاعلة بماضی مجهول باب تفعیل ست یا آنکه اول[۲] متجانسین بدل از همزه باشد
چون تُوْوِيْ و رِيْيًا که در اصل تُؤْوِيْ و رِئْيًا بود یا مده[۳] باشد چون قَالُوْا وَمَا لَنَا یا همزه باشد
چون اِمْلَاؤُ اِنَاءٍ آنگاه ادغام ممتنع بود مگر آنکه آن همزه در عین کلمه باشد چون سَأَّلٌ و
رَأَّسٌ دیگر هر جا که دو حرف از یک[۴] جنس در یک[۵] کلمه بهم آیند بر سبیل[۶] لزوم و هر دو متحرک
پر کن آوند را ۱۲
باشند بحرکت لازم ادغام نیز واجب بود و طریق ادغام درین صورت آن ست که اگر ماقبل متجانسین
متحرک یا ساکن مده بود حرف اول را ساکن کنند بے نقل و در دوم ادغام کنند چون حَبَّ
و حَابٌّ و حُوْبَّ که در اصل حَبَبَ و حَابِبٌ و حُوْبِبَ بوده است و اگر ساکن
غیر مده باشد حرکت حرف اول را نقل کنند بماقبل دهند بعده ادغام کنند چون اَحَبَّ و اِسْتَرَدَّ
که در اصل اَحْبَبَ و اِسْتَرْدَدَ بود مگر آنکه در مثل حَيِيَ و عَيِيَ ادغام جائز است نه واجب
تا در مضارع ایشان ضمه بر یا لازم نیاید مگر آنکه ادغام موجب التباس باشد آنگاه ادغام ممتنع بود چون

(بقیه حاشیه) نه اہل تعریف برین رفته اند ابن مالک در بعض کتب خود گفته است که اتفاق ست اہل تصریف را بر قلب واو فعلے صفت بیانه در فعلی اسم آرے حجازیین در قصوے اظهار واو کرده اند و بنو تمیم بیا بدل کنند و قصیا گویند ۱۲ الحواشی لکھا مولوی انور علی ﷫ این ہر دو اسمند بر وزن فعلے نه مؤنث افتی واقصی مثال که صفت در متن مذکور نیست چون علیا ہر گاه از علی بنا کنی صفتے بر وزن فعلے باشد ۱۲ مولوی انور علی ﷫ ادغام بتخفیف دال عبارت کوفیین ست و سیبویه واصحاب او بتشدید دال گویند و اول اولی ست و آن در لغت بمعنی درخال ست و در اصطلاح علمائے صرف تلفظ دو حرف متجانس دفعة واحدة بعد داخل کردن یکے در دیگرے و استهلاک اول در ثانی و زمانه تلفظ مدغم فیه از زمانه تلفظ یک حرف پیشتر باشد ۱۲ و ممتنع ست ادغام اول اگر متحرک باشد و ثانی ساکن بسکون لازم چون مَدَدْنَ و ظَلَلْتُ ۱۲
(حاشیه صفحه ہذا) ۱ و ہمچنین اگر اول مثلین ہائے سکته باشد چون مالیه ہلک ادغام ممتنع ست و از ورش ادغام در ینجا مرویست و این ضعیف است از روئے قیاس ۱۲ ۲ خالد ازہری در شرح الشرح میگوید که اگر مده مبدله را در دیگرے ادغام کنند التباس لازم نیاید درین صورت جائز ست ادغام و ترک او از دست قرأت ریا بادغام و اما اگر ملتبس شود ممتنع ست چنانچه در قوول محمد اکبر در اصول خود گوید که جواز ادغام درینجا مذہب بعضے ست و این ہمه در صورتیست که ابدال آن همزه بمده جائز باشد چنانچه در ریان و تودی اما اگر واجب باشد چون اُوْوِی که در اصل اُؤْوِی بود همزه ثانی را بسبب اجتماع دو همزه وجوبا بواو بدل کردند پس واو را در واو ادغام نمودند ادغام درینجا واجبست و بعضے درینجا ہم ترک ادغام کنند ۱۲ ۳ بدانکه از موانع ادغام آن مده است که در آخر واقع شود چون یعطی یاسر و اقفا لوا و مالنا و اگر در آخر نباشد ادغام واجبست چون مسعو و مقر و ۱۲ مولوی انور علی ﷫ ۴ بشرطیکه ہر دو در اول کلمه نباشند تا زباقی آنند ۵)

سَبَبٌ وکُلَلٌ وجُدَدٌ وسُرُرٌ **سوال** ادغام در مُحَابٌّ موجب التباس ست ازانکه این لفظ مشترک ست میان اسم فاعل و اسم مفعول **جواب** این التباس میان مشتقین ست و مثل این التباس در کلمۂ عرب متحمل ست لیکن در قُوْوِلَ مشکل میشود ازانکه ادغام نکردند تا التباس به قُوِّلَ نیاید آنکه التباس میان مشتقین ست و ہمچنین در حَبٌّ و طَبٌّ مشکل میشود ازانکه ادغام در ایشان موجب التباس ست زیرا که این ہر دو لفظ مشترک اند میان مصدر و صفت و ہمچنین در اَنَّ که فعل ماضی ست و اِنَّ که امر ست نیز مشکل میشود ازانکه ادغام ایشان موجب التباس ست با اَنَّ و اِنَّ که حرف اند مگر آنکه گویند که التباس میان مشتق و مشتق منه و میان فعل و حرف در کلام عرب متحمل ست دیگر اگر تکرار حرف برائے الحاق باشد انگاه ادغام ممتنع بود چون شَمْلَلَ که ملحق ست با دَحْرَجَ و تَجَلْبَبَ که ملحق باتَدَحْرَجَ و قَرْدَدٌ که ملحق ست با جَعْفَرٌ و قُعْدُدٌ که ملحق ست با بُرْثُنٌ و الحاق در لغت در رسیدن و در رسانیدن ست و در اصطلاح آنست که ثلاثی را بزیادت

(بقیہ حاشیہ) احتراز شود از مثل دَدَنٌ بمعنی لہو و لعب و مصنف بسبب قلت ددد این چنین کلمات در کلام اعتنا باخراج آن نکرده ١٢ ٥ احتراز ست از دد کلمه که ادغام در انجا جائز ست نه واجب چنانچه می آید ١٢ ٦ احتراز ست از اسنتر اقتتل که تا باب افتعال لازم الجمع نیست بنائے جزو کلمه لهذا ادغام در ینجا جائز ست نه واجب و ہمچنین تتنزل و تتباعد ١٢ ٧ احتراز ست از اُمْدُدِ القوم که حرکت ثانی عارضی ست پس ادغام در ینجا جائز ست نه واجب ١٢ مولوی انور علی رح ٨ قال فی التصریح الادغام و ترکه کلاہما فصیح و الترک اکثر ١٢ (حاشیه صفحه ہذا) ١ سَبَبٌ بمعنی رسن و سَبٌّ بمعنی دشنام و کُلَلٌ جمع بمعنی پرده نازک که برائے محافظت پشه ہمچو خانه باشد و کُلٌّ بمعنی مرد گرانجان بے خبر و جُدَدٌ جمع جدة و جد بمعنی راه میان علف زار و سُرُرٌ جمع سریر بمعنی تخت و سرانچه بریده شود از ناف کودک بدانکه در بعضے نسخ ظُلَل که بمعنی جائے خراب شده و ظلل بمعنی سرشک و باران ست بجائے کلل دیده شده مگر کلل اولیٰ ست چه درین چہار مثال اشاره لطیف ست باینکه ادغام در چہار اوزان مطلقاً ممتنع ست فَعَلٌ بفتحتین چون سَبَبٌ و عَدَدٌ و فِعَلٌ بکسر اول و فتح ثانی چون لِمَمٌ بمعنی موہائیکه تا نرمه گوش آید و کِلَلٌ و فُعَلٌ بضم اول و فتح ثانی چون جُدَدٌ و دُرَدٌ و فُعُلٌ بضمتین چون سُرُرٌ جمع سریر و جُدُدٌ جمع جدید و ذُلُلٌ جمع ذلیل و ازینجا دانستی که بنائے امتناع ادغام در ینجا بر لزوم التباس داشتن چنانچه مصنف و اکثرے از اہل تعریف گفته اند خوب نیست چه مصنف بعد ازان اعتراضا بینکه برین تقدیر لازم کرده است جوابش عسیر ست پس بہتر آنست که گفته شود امتناع ادغام درین چہار وزن از جہت التباس نیست بلکه از سبب عدم متابعت اینہاست مر فعل را و بر ظاہر ست که اسماء در تعلیل و ادغام و تخفیف فرع فعل ہستند ١٢ مولوی انور علی رح ٢ فی الصراح حب دوستی و نیز دوست حَبِیْبٌ کذلک پس بمعنی اول مصدر ست و بمعنے ثانی صفت و فی القاموس اَلْحُبُّ بالکسر دوستی و دوداد و ہم بمعنے محبوب و نیز در قاموس ست که طب بہر سه حرکات طا بمعنے علاج جسم و نفس و بالفتح ہمچو طَبِیْبٌ بمعنے ماہر که حاذق بود در کار خود و ازین جا اشتراک طب بالفتح در معنے مصدر ے و معنے صفت دانسته شد ١٢ ٣ قریب الاباء من الجن الاکبر و الجبان اللئیم القاعد عن المکارم کذا فی القاموس اے شخصیکه آباے او بجد قریب باشند از آبائے دیگران و ازین جہت عبد الصمد بن علی بن عبد الله بن عباس را قعدد بنی ہاشم میگفتند ازانکه رشته اش به بنی ہاشم بسبب کبر سن او از دیگران قریب بود و نیز نام لئیم که از مکارم ابعد باشد ١٢ ٤ الحاق بر دو قسم ست الحاق در افعال و الحاق در اسماء مصداق الحاق در افعال بمعنی دلیل و صدق عرفان و الحاق در افعال ہم وزن بودن دو مصدر ست مصدر ملحق و مصدر ملحق (باقی آئنده)

حرفے بروزن رباعی کنند و یا رباعی را بزیادت حرفے بروزن خماسی کنند از برائے آنکہ با ملحق معاملہ ملحق

بہ بکنند در تکسیر و تصغیر و غیر آن و در تَتَنَزَّلُ و تَتَبَاعَدُ ادغام نشد ازانکہ اجتماع دو حرف

بر سبیل لزوم نیست و در اُذْهُبُ الْكَلْبَ ادغام شد[1] ازانکہ حرکت بائے دوم لازم نیست بلکہ عارض

ست بسبب التقاء ساکنین سوم در مَنْ يُّشَاقِّ اللہ حرکت قاف دوم نیز عارض

ست لازم نیست از جہت التقائے ساکنین پس بایستی کہ ادغام جائز نبودے[2] جواب

اصل مضارع مرفوع بود سکون او بعارض مَنْ شرطیہ است بخلاف امر کہ در اصل او سکون

بود حرکت بعارض اجتماع ساکنین ست سوال در قَوِيَ وَ اِرْعَوٰی کہ در اصل قَوِوَ و اِرْعَوَ

و بودہ است قانون دوم موجود ست و ہمچنین در دِيْوَان و دِيْنَار کہ در اصل دِوَّان

و دِنَّار بودہ است قانون اول موجود ست چرا ادغام نکردند جواب اینجا اعلال و

ادغام معارض شدہ اند و ہر جا کہ اعلال و ادغام معارض شوند اعلال را[3] مقدم کنند بر ادغام ازانکہ

خفت در اعلال بیشتر ست از ادغام ازانکہ اصل در تخفیف اعلال ست و ادغام ملحق با علال

ست و مادام کہ عمل باصل ممکن باشد صیرورت بسوئے ملحق روا نیست سوال در اِجْلَوَّذَ

چرا اعلال را بر ادغام مقدم نکردند جواب اول اعلال جائے مقدم بر ادغام

ست کہ ہر دو متجانس اصلی باشد و در اِجْلَوَّذَ ہر دو زائدہ اند

(بقیہ حاشیہ) بہ وزن عروضی یا ہموزنے در الفاظ دیگر کہ ماضی و نحوہ باشد علے ما صرح بہ فی مفتاح العلوم و مصداق الحاق در اسماء اتحاد دو اسم است و بس نحو

بَجْنَالَ کو بوزن قِنْعَلٌ ملحق بہ جَعْفَرٌ بروزن فَعْلَلٌ ست و حرف الحاق ندارد زیراکہ میزان ندارد ۱۲ مولوی انور علی رحمہ چہ ایں اشتراک و التباس بدون ادغام ہم

بسیار ست چنانچہ پوشیدہ نیست بر متتبع لغات ۱۲ (حاشیہ صفحہ ہذا) [1] قولہ ادغام شد یعنی در اول کلام اظہار ہر دو تا ست و حذف یک تا ہم جائز ست و در وسط

کلام ادغام ہم جائز نحو قَالَ تَنَزَّلَ لیکن درین ہنگام ہمزہ وصل نیارند چنانچہ در ماضی مے آوردند ۱۲ [2] و حال آنکہ بادغام ہم آمدہ است چون

مَنْ يُّشَاقِّ اللہ ۱۲ [3] قولہ اعلال را مقدم کنند بر ادغام زیراکہ اعلال و ابدال وا و اخیر بیا در قَوِيَ و ابدال یا نیز بالف در ارعوی

تغییر در آخیر ست و ادغام عین در لام تغییر در وسط و تغییر اخیر کلمہ کہ محل اعراب ست نسبت تغییر در وسط اولی ست ۱۲ رضی۔

[4] قولہ ازانکہ خفت در اعلال بیشتر است نمی بینی کہ قَوِيَ و اِرْعَوٰی و دِيْوَان و دِيْنَار باعلال بہ نسبت قَوَّ و اِرْعَوَّ و دِوَّان

و دِنَّار بادغام چہ قدر بوقت تلفظ بر زبان سبک و خفیف ست ۱۲.

جواب دوم اِجْلَوَّذَ محمول بر فعل خود ست یعنی اِجْلَوَّذَ جواب سوم ادغام در وضع ست نه آنکه اصل وے اظهار بوده بعده ادغام کردند ولیکن این جواب ضعیف[1] ست دیگو هر جا که دو حرف از یک جنس بهم آیند و هر دو متحرک باشند در دو کلمه ادغام جائز بود بشرط آنکه ما قبل هر دو متحرک صحیح[2] یا مده یا حرف لین باشد چون فَعَلَ لَّبِيْدٌ و ضَرَبَ بَّشِيْرٌ و قَامَ مُحَمَّدٌ و يَعُوْدُ دَّاوٗدُ و قِيْلَ لِّزَيْدٍ و ثَوْبُ بَّكْرٍ و عَيْنُ نَّصْرٍ و اگر ما قبل هر دو متجانس حرف ساکن صحیح باشد چون قَوْمُ مَّالِكٍ و عَدُوُّ وَلِيٍّ و یا هر دو حرف متجانس همزه باشد چون قَرَأَ أَبُوْكَ ادغام ممتنع بود دیگو هر جا که دو حرف از یک جنس بهم آیند در یک کلمه یا در دو کلمه و اول ایشان متحرک بود دوم ساکن ادغام ممتنع بود از انکه تحرک حرف دوم شرط ادغام ست چون ظَلِلْتُ و رَسُوْلُ الْحَقِّ سوال در مُدَّ در حالت وقف حرف دوم ساکن میشود و ادغام ممتنع نیست جواب اول سکون وقف را حکم حرکت ست جواب دوم آنکه تحرک حرف دوم شرط ادغام ست ابتداءً نه بقاءً و اینجا ابتداءً حرف دوم متحرک بود بقاءً ساکن شده است بدانکه وجوب ادغام و جواز و امتناع آن باعتبار حرکت دوم ست یعنی هر کجا که حرکت حرف دوم لازم ست ادغام واجبست چون مَدَّ يَمُدُّ مَدًّا و هر جا که عارضیست ادغام جائز ست چون لَمْ يَمُدَّ و مُدَّ

(Interlinear glosses: هر دو مثال بحرف متحرک صحیح ۱۲ — سگید لین ۱۲ — هر دو مثال — فائده قید تحرک هر دو ۱۲ — سید ۱۲ — عدو دو دیران ۱۲ — مگر کسائی در ینجانیز ادغام جائز دارد ۱۲)

[1] وجه ضعف ظاهر ست چه تقدیم اعلال بر ادغام قاعده مطرد ست عام ست از انکه از اصل وضع باشد یا نه ۱۲۔ [2] بدانکه در اینجا از دو قید ضرور بود یکے آنکه اول ها سکته نباشد چون مَالِيَهْ هَلَكَ که درین جا ادغام ممتنع ست دوم آنکه اول مدغم فیه نباشد چون رَبُّ بَّكْرٍ که درین صورت هم ادغام ممتنع ست و چنانچه ضرور بود بر مصنف رح در موضع بیان فوائد قیود اخراج صورتے که در آن مقام اول مده باشد چنانچه فی يَوْمٍ از قید صحیح خدایا مگر اینکه گفته شود که مصنف رح اکتفا کرده بر ما سبق در بیان قاعده ادغام یک کلمه که دران این صورت را اخراج کرده است همچنین اخراج این دو صورت نیز ضرور بود ۱۲ کلها المولوی انور علی غفر الله الولی۔

[3] الا در لغت بکر بن وائل گاهے ادغام شود درین جا نیز بفتح دادن حرف ثانی نحو مَدَّنْ و گاهے الف را زائد کنند نحو مَدَّانَ ۱۲۔

لاتمدّ وہر جا کہ حرف دوم ساکن ست ادغام ممتنع ست چون مَدٌ دِن دیگو در بعضے کلمات مضاعف قلب آمدہ است برائے تخفیف وایں ہر دو نوع ست **سماعی** چون تقضّی البازی[1] وقد خاب مَن دسّٰھا[2] ولم یتسنّہ کہ دراصل تقضّض ودسّسھا ولم یتسنّن بود ہمچنین امْلَیتُ[3] وقضّیتُ[4] وتسرّیتُ[5] وتظنّیتُ کہ دراصل امْلَلتُ وقضّضتُ وتسرّرتُ وتظنّنتُ بود و **قیاسی** چون دِیوان ودِینار وقیراط وشیراز و دیماس کہ دراصل دِوّان ودِنّار وقِرّاط وشِرّاز ودِمّاس بود در بعضے کلمات حذف عین آمدہ است واین نیز ہر دو نوعست سماعی وقیاسی **سماعی** چون ظَلْتُ ومَسْتُ بفتح فا دراصل ظَلِلْتُ ومَسِسْتُ بکسر عین بود وبعضے حرکت عین بفا میدہند بعدہ عین حذف میکنند الیشان ظِلْتُ ومِسْتُ بکسر فا میگویند وحذف در ظَلْتُ افصح ست بکثرۃ الاستعمال کقولہٖ تعالیٰ فظلتم تفکّھون[5] بخلاف مَسْتُ و **قیاسی** در مضارع باب تفعّل وتفاعل چون دو تا در اول کلمہ جمع شوند چون تنزّلُ وتباعدُ کہ دراصل تتنزّلُ وتتباعدُ بود حذف تا اینجا جائز ست ومطرد[6] وبعضے میگویند تائے اول را حذف کنند وبعضے گویند تائے آخر را حذف کنند دیگو در حرف متقارب در مخرج حکم دو حرف متجانس دارند در ادغام

---

[1] بسبب استثقال سہ ضاد یکے را یابدل کردند ۱۲ [2] ترجمہ بے بہرہ وناامید شد کسیکہ گمنام وپنہان کردان نفس را یعنی از عبادت معاصی ۱۲ [3] املال املا کردن وملول کردن ۱۲ تاج [4] ہمچنین در نسخہا یافتہ میشود وابدال ضاد ثالث در خصوص این موضع از لغت ثابت نمے شود بلکہ عبارت صحاح دال ست بر عدم ابدال درین جا جائیکہ گفتہ تفعّل را ازین مادہ مستعمل نکردہ اند مگر بابدال ضاد ثالث بحرف علت انتہٰے چہ اگر درینجا نیز ابدال بودے میگفتی استعمال نکردہ اند فی الصحاح القض سوراخ کردان مروارید ۱۲ [5] التفکّہ شگفتگی نمودن ۱۲ تاج [6] نزد سیبویہ وبصریین حذف تائے ثانی اولے ست انانکہ تائے اول علامت مضارع ست والعلامۃ لاتحذف ونزد بعضے دیگر حذف تائے اول اولے ست برائے اینکہ مطاوعت ست وحذف آن مخل ست مر این معنے را ۱۲ مولوی انور علی غفرلہ اللہ الولی

ع ازہوا در آمد باز

عہ سر بہ گرفتن یعنی کنیز کہ فراشی .

سہ پھر سارے دن رہو باتین بناتے ۱۲ موضح ۱۲ .

چون خواہند کہ میان متقاربین ادغام کنند حرف اول را بدل کنند از جنس دوم سازند بعدہ ادغام کنند چون عَبَدْتُّمْ وَلَبِثْتُ و ادغام تنوین و نون ساکن در یکے از حرف یرملون[1] ہم ازین قبیل ست چون مِنْ يَّوْمٍ و مِنْ رَّاشِدِيْنَ و مِنْ مَّاءٍ و من لَّيْلٍ و مِنْ وَّالٍ و مِنْ نُّوْرٍ و ادغام تنوین و نون ساکن در حرف یرملون دو گونہ است ادغام باغنہ و آن در حرف نیمو ست و ادغام بغیر غنہ و آن در دو حرف باقیست یعنے را و لام
نحو من یوم و من نور و من ماء و من وال ۱۲ ، نحو من ربہم ۱۲

فائدہ در ادغام متجانسین در یک کلمہ حرف مدغم را در کتاب ابراز نکنند چون مَدَّ و در ادغام متقاربین ابراز کنند چون لَبِثْتُ و در دو کلمہ ہمہ جا ابراز میکنند چون قَدْ دَّخَلُوْا[2] و قَدْ جَآءَ دیگر حرف مدغم فیہ چون بجزم یا بوقف ساکن شود واجبست کہ اورا حرکت دہند
اظہار ۱۲ ، درنگ کردم ۱۲
از جہت اجتماع ساکنین زیرا کہ حرف مدغم ساکن میشود از جہت ادغام و حرف مدغم فیہ از جہت جزم یا وقف پس بضرورت حرف آخر را حرکت دہند روا باشد کہ فتحہ دہند از جہت خفت یا کسرہ دہند از جہت آنکہ اصل در تحریک ساکن کسرہ است یا ضمہ دہند از جہت اتباع حرکت ماقبل اگر مضموم باشد و روا باشد کہ ترک ادغام کنند از جہت آنکہ حرکت حرف دوم لازم نیست چون لَمْ يَمُدَّ وَلَمْ يَمُدِّ وَلَمْ يَمُدُّ وَلَمْ يَمْدُدْ و ہمچنین در امر حاضر چون مُدَّ مُدِّ مُدُّ و این مذہب
عطف ، عطف ، عطف

---

[1] شش مثال آوردہ برائے تسہیل مبتدی کہ تا ہر یک را حرف یرملون بے تکلف مثال ہم آید و حاجت تفحص نیفتد ۱۲ مولوی انور علی غفر اللہ الولی۔

[2] یعنی خواہ متقاربین باشد چون قَدْ جَآءَ یا متجانسین چون قَدْ دَّخَلُوْا ۱۲ مولوی انور علی غفر اللہ الولی۔

بنی تمیم ست اما اہل حجاز ادغام کنند مگر آنکہ ضمیر ساکن لاحق شود چون لَمْ یَمْدُدَّ او لَمْ یَمْدُدُوا وَلَمْ تَمُدِّی کہ ادغام درین مواضع واجبست[1] از جہت لزوم فتحہ بالف ضمیر و لزوم ضمہ بواو ضمیر و لزوم کسرہ بیائے ضمیر و جواز حرکات ثلث نزدیک تمیم وقتی ست کہ ہائے ضمیر مذکر غائب و مؤنث یا ساکن دیگر بدو متصل نشدہ باشد اما[2] باتصال ھُوَ ضمیر مذکر ضم لازم ست چون لَمْ یَمُدُّہٗ و مُدُّہٗ و باتصال ہائے ضمیر مؤنث غائب فتحہ لازم ست چون لَمْ یَمُدَّھَا و مُدَّھَا و باتصال ساکن دیگر کسرہ لازم ست بلغت فصیح چون لَمْ یَمُدِّ الرَّجُلَ و مُدِّ الْغُلَامَ دیگر ہر جا کہ دو ساکن جمع شوند اگر ساکن اول حرف مدولین باشد و ساکن دوم مدغم باشد دریک کلمہ حذف نکنند چون دَابَّۃٌ و خُوَیْصَّۃٌ و تُمُوْدَّ[3] و این چنین اجتماع ساکنین در کلام عرب جائزست باعتبار امکان تکلم و حصول تخفیف[4] و این را اجتماع ساکنین علی حدہ[5] میگویند و ہمچنین در حالت وقف اجتماع ساکنین نیز جائزست چون زَیْدٌ و عَمْرٌو و اگر ساکن دوم[6] مدغم نباشد مدہ حذف کردہ شود چون یَغْزُ الْجَیْشُ و تَوَلَّی الْحَقَّ و غیر مدہ را حرکت دادہ

[3] صیغہ ماضی مجہول از باب تفعل ۱۲ جنگ میکنند لشکر ۱۲

[1] تفصیل این مقام اینکہ نزد بنی تمیم اگر حرف ثانی متجانسین متحرک بحرکت عارض میتوان شد ادغام جائز ست نہ نزد اہل حجاز چہ نزد ایشان تحرک حرف ثانی بحرکت لازم در ادغام شرط ست و لہذا در صیغہائیکہ نون ثقیلہ، خفیفہ و ضمیر ساکن بدو پیوند و نزد ہمہ اہل حجاز و بنی تمیم ادغام واجبست زیرا کہ حالاً حرف ثانی بحرکت لازم متحرک شد پس مُدَّا مُدُّ و امَدِّی مُدَّن با دغام گویند لا بالفک ہمچنین وقتیکہ ضمیر غائب بادل بدو پیوند در لغت صحیح ادغام واجب است و ظاہراً از اطلاق این مسئلہ چنان معلوم میشود کہ درین صورت نیز بنی تمیم و اہل حجاز اتفاق دارند چہ ہیچ یک از ائمہ فن ابن حاجب در شافیہ و جار اللہ زمخشری در مفصل و ابن ہشام در اوضح المسالک و شارحین این متون و ملا اکبر در اصول و فصول وغیرہ این مذہب را بہ بنی تمیم مقید نکردہ اند اگرچہ از سوق کلام مصؒ تقیید ادغام در امثال این مقام بر مذہب بنی تمیم مفہوم میشود و شاید کہ از ہمیں سوق بعضے ناواقفان تخصیص فہمیدہ باشند فافہم فانہ نافع ۱۲ [2] و نیز از انکہ دراز ے صوت از خواندن حرف علت ساکن بمنزلہ حرکت ست و ساکن ثانی کہ مدغم ست متحرک ست بحرکت مدغم فیہ پس دو ساکن محض بہم نیامدند لہذا اجتماع ساکنین جائز شد ۱۲ [3] چہ این اجتماع ساکنین برجد و جائے خود ست از انکہ لسبب عدم ثقل و حصول تخفیف حاجت جریان قاعدہ حذف مدہ از جہت اجتماع ساکنین از اخوات خود ممتاز شدہ برجا و مقام خود باقی ماند و تغیرے و تبدلے دران راہ نیافت ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ الولی [4] یعنی اگر اجتماع ساکنین در غیر صورت مذکورہ واقع شود پس ساکن اول یا مدہ خواہد بود یا غیر مدہ در صورت اول مدہ را حذف کنند خواہ ہر دو ساکن دریک کلمہ باشد چنانچہ قل و بع یا در دو کلمہ چنانچہ در یغزو الجیش و در اول الجیش چون یغز و در اول الجیش آوردند ساکنین شد میان واؤ یغزو و لام الجیش واو مدہ را خلاف کردند یغز و الجیش شد ہمچنین در قوے الحق صیغہ واحد مؤنث حاضر یائے ضمیر را از جہت اجتماع ساکنین و لودن یا مدہ حذف کردند ۱۲ [5] بدانکہ بعضے از ناواقفان را دیدہ ام کہ یغزو الجیش تولی الحق بدون واؤ و یا نویسند و این از جملہ خطاہائے یا فی الاملاست چہ حذف مثل این مدہ امر تلفظ مرادست نہ از خط ۱۲ مولوی انور علیؒ [6] پس درینجا حرکت ثانی لازم گشت و آن علت وجوب ادغام ست ۱۲

شود چون اِخشَوُا اللہَ واِخشَیِ اللہَ واگر ہر دو حرف صحیح باشد در دو کلمہ اول را حرکت[1] دہند چون قُلِ ادْعُوا اللہَ واَذْہِبِ اَذْہَبْ ودر یک کلمہ دوم را حرکت دہند **سوال** واؤ در اِضْرِبُنَّ ویا در اِضْرِبِنَّ چرا حذف کردند باآنکہ اجتماع ساکنین علیٰ حدہ است **جواب** شرط اجتماع ساکنین علیٰ حدہ آنست کہ ہر دو ساکن در یک کلمہ باشد وحرف مدغم در اِضْرِبُنَّ واِضْرِبِنَّ در کلمۂ[2] دیگرست **سوال** پس بایستی کہ الف در اِضْرِبَانِّ واِضْرِبْنَانِّ نیز حذف میکردند زیرا کہ شرط اجتماع ساکنین علی حدہٖ نیست از جہت آنکہ حرف مدغم در کلمہ دیگرست پس الف را چرا سلامت داشتند **جواب** اگر الف در اِضْرِبَانِّ حذف میکردند التباس مثنی بمفرد آمدے واگر در اِضْرِبْنَانِّ الف حذف میکردند سہ نون جمع شدے پس اجتماع ساکنین اینجا بضرورت معفوست بخلاف حذف واؤ در اِضْرِبُنَّ وحذف یا در اِضْرِبِنَّ کہ موجب التباس نیست پس حذف در ایشان واجب شد اینہمہ کہ گفتم بیان قوانین تعلیل معتل ومضاعف ومہموز بود فاما قوانین تعلیلات اجناس باقی از لفیف مفروق ومقرون ومثال ومضاعف وجز آن از اجناس مرکب ہمبرین قوانین کہ یاد کردیم مبنی ست چون تامّل کردہ شود وحکم مضاعف رباعی ہمچو حکم صحیح ست در وے تعلیل وتغیر نشود چون ذَبْذَبَ[3] ومَضْمَضَ[4] بدانکہ کلماتے چند را از معتل ومضاعف بر اصل داشتہ اند باوجود موجبات اعلال وادغام تا بر اصل

---

[1] چرا کہ مانع اتصال کلمہ باکلمہ دیگر سکون اول بود لہٰذا اول را حرکت دادند تا وصل کہ مقصود اکثر سے میباشد حاصل شود ۱۲۔
[2] واؤ ویائے ضمیر اگرچہ شدت اتصال بماقبل خود دارد اما فی الحقیقۃ کلمہ علیحدہ ست ۱۲ کلہا مولانا انور علی غفر اللہ الولی۔
[3] آویزان ومتعلق شد ۱۲۔
[4] آب در دہن کردن ۱۲۔

کلمات دیگر دلیل باشند قَوَدٌ و غَیَبٌ و عَیَنٌ و صَیَنٌ و خَوَنَةٌ و حَوَکَةٌ و شَوَکَةٌ

(کشتن بباز کشندہ را ۱۲ ناپدید شدن ۱۲ بزرگ شد سواد چشم او در فراخی ۱۲ جمع حائک بمعنی جولاہا ۱۲)

و اِسْتَرْوَحَ و اِسْتَلْوَحَ و اِسْتَصْوَبَ و اِسْتَحْوَزَ و لَحِجَتْ عَیْنُهٗ و ضَبِبَ

(آسایش یافت ۱۲ تشنہ شد ۱۲ صواب آمد ۱۲ غالب کرد ۱۲ چرک گرفت چشم او ۱۲ تاج بسیار شد سوسمار در بلد ۱۲)

الْبَلَدُ و قَطِطَ الشَّعْرُ و اَلِلَ السِّقَاءُ و ماند آن اما چند قوانین متفرق دیگرست

(سخت مرغول شد موی ۱۲ متغیر شد بوئے مشک ۱۲)

کہ بدان حاجت باشد نیز یاد کنیم یکے آنکہ ہر الف کہ ماقبل وے ضم بود واؤ شود بشرط

آنکہ زائدہ باشد چون ضُوْرِبَ ماضی مجہول ضَارَبَ ضُوَیْرِبٌ تصغیر ضَارِبٌ

و در نُیَیْبٌ[2] تصغیر نَابٌ الف واؤ نگشت باآنکہ ماقبل او مضموم ست زیراکہ الف

(بمعنی دندان ۱۲)

اصلی ست زائدہ نیست بدل ست از یاء و کلمہ را در تصغیر بسوئے اصل رد کنند و اگر مکسور

باشد یاء شود چون مِحْرَابٌ و مَحَارِیْبُ و مِفْتَاحٌ و مَفَاتِیْحُ و ہمچنین واؤ ساکن

کہ ماقبل وے مکسور گردد یاء شود چون عُصْفُوْرٌ و عَصَافِیْرُ دیگر ہر مدہ کہ در

(گنجشک ۱۲)

واحد سوم جا باشد و زائدہ بود و در جمع بعد الف فَعَائِلُ افتد ہمزہ گردد چون صَحِیْفَةٌ و

صَحَائِفُ و عَجُوْزَةٌ و عَجَائِزُ و رِسَالَةٌ و رَسَائِلُ و در مَعَائِشُ[3] و مَقَاوِمُ ہمزہ

نگشت ازانکہ یاء در مَعِیْشَةٌ و الف در مَقَامٌ زائدہ نیست[4] بلکہ اصلی ست و ابدال یاء

بہمزہ در مَصَائِبُ[5] باوجود آنکہ یاء در مُصِیْبَةٌ اصلی ست شاذ ست دیگر ہر جا کہ الف فَعَائِلُ

میان دو واؤ یا میان دو یاء افتد و بعد آن الف و حرف باشد واؤ و یائے اخیر را ہمزہ بدل کنند

چون اَوَّلُ و اَوَائِلُ و خَیِّرٌ و خَیَائِرُ کہ در اصل اَوَاوِلُ و خَیَایِرُ بود

---

[1] صاحب قاموس اِسْتَلَاحَ بمعنے تبصّر مے آرد و اِسْتَلْوَحَ را ذکر نکردہ و در بعضے نسخہ ہم اِسْتَلْوَحَ یافتہ نمیشود شاید کہ از زیادت ناسخ باشد ۱۲ مولوی انور علی رحمہ اللہ [2] و سیبویہ تصغیر آن را نُوَیْبٌ می داند از انکہ امثال این الفہا بیشتر و کثیر ست قلب آنہا بواؤ و ابن براح گفتہ کہ این از سیبویہ غلط ست ۱۲ مولوی انور علی غفر اللہ الولی [3] و ہمچنین یاء در مَشَائِخُ و واؤ در مَعَاوِنُ کہ جمع مَشِیْخَةٌ و مَعُوْنٌ ست بہمزہ بدل نگشت زیراکہ مدہ زائدہ نیست [4] زیراکہ یائے مَعِیْشَةٌ و الف مَقَامٌ ہر دو اصلی بجائے عین کلمہ واقع شد ۱۲ . [5] و کسیکہ این را صورةً جمع اجوف یائی گمان نمودہ راہ خطا پیمودہ زیراکہ اصلش مَصَاوِبُ بود جمع مُصِیْبَةٌ کہ در اصل مصوبة بود ۱۲ دادش بقانون اُقِیْمَ از یا بدل شد ۱۲ [6] جمع شائک بمعنی درخت خار دار ۱۲ .

تکملہ

دیگر ہر جا کہ دو ہمزہ متحرک بہم آیند و یکے از ایشان مکسور باشد دوم را بیا بدل کنند چون جاءٍ بر قول سیبویہ کہ در اصل جائیٌ بود یاء را بہمزہ بدل کردند چنانچہ در بائعٌ[1] کردہ است دو ہمزہ متحرک جمع شدند و یکے از ایشان مکسور ست دوم را بیا بدل کردند بعدہ اعلال قاضٍ[2] و رامٍ کردند جاءٍ شد اما بر قول خلیل از جہت کراہت دو ہمزہ قلب کردند یعنی عین کلمہ را بجائے لام کلمہ و لام را بجائے عین کلمہ بردند بعدہ اعلال قاضٍ کردند جاءٍ شد و ہمچنین ست خطایا و درایا کہ در اصل خطائیُ و درائیُ بود یاء را بہمزہ بدل کردند چنانچہ در صحائفُ نمودند پس

جمع خطیئۃ ۱۲ — جمع دریاۃ ۱۲

دو ہمزہ متحرک جمع شدند و یکے از ایشان مکسور ست ثانی را بیا بدل کردند

خطاءِ ی شد ۱۲

و ہمزہ اول را بیائے مفتوحہ بدل کردند چنانچہ قیاس ست در مانند مطایا[3] بعدہ یائے

خطائیُ شد ۱۲

ثانی را از جہت تحرک و انفتاح ماقبل بالف بدل کردند خطایا شد و این نزد سیبویہ است و نزد خلیل قلب کردند یعنی ہمزہ را بجائے یاء کردند و یاء را بجائے ہمزہ آوردند دیگر بدانکہ اگر حرف و مطبقہ یعنی طا یا ظا یا صاد یا ضاد بجائے فاء کلمہ در باب افتعال افتد تاء را بطا بدل کنند و طا را

اگر فا کلمہ طا باشد ۱۲

در طا بر سبیل وجوب ادغام کنند برائے اجتماع مثلین چون اِطَّلَبَ کہ در اصل اِطْتَلَبَ

از طلب ۱۲

بود و اگر ظا باشد جائز ست کہ ظا را طا و طا را ظا ساختہ ادغام یکے در دیگرے کنند و اظہار

---

[1] در اصل بایعٌ بود یا واقع شد بعد الف زائدہ نزدیک طرف یا را بہمزہ بدل کردند بائعٌ شد ۱۲

[2] قاضٍ و رامٍ در اصل قاضیٌ و رامیٌ بود ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء و تنوین یا افتاد قاضٍ و رامٍ شد ۱۲۔

[3] جمع مَطِیَّۃٌ کہ اصلش مَطْیُوَۃٌ بود از مطو بمعنی نیک رفتن ستور در سفر ۱۲۔

احسن ست چون اِطَّلَمَ[۱] و اِظَّلَمَ[۲] و اِظْطَلَمَ[۳] که در اصل اِظْتَلَمَ (از ظلم ۱۲) بود و اگر صاد باشد رواست که تا را طا و طا را صاد ساخته در صاد ادغام کنند چون اِصَّبَرَ[۴] که در اصل اِصْتَبَرَ بود و ضاد حکم صاد دارد چون اِضَّرَبَ که در اصل اِضْتَرَبَ (از ضرب ۱۲) بود و اِضْطَرَبَ بدون ادغام احسن و اکثر ست و عکس ادغام مذکور روا نیست[۵] پس اِطَّبَرَ و اِطَّرَبَ درست نباشد و سیبویه در اِضْطَجَعَ اِطَّجَعَ[۶] عکس این قلب حکایت کرده و اگر بجائے فا کلمه در باب مذکور دال یا ذال یا زا باشد واجب ست که تا را دال کرده در دال ادغام نمایند چون اِدَّعیٰ که در اصل اِدْتَعیٰ (از دعوے ۱۲) بود و اگر ذال باشد رواست که دال مبدله تا را ذال سازند یا ذال را دال و یکے را در دیگرے ادغام نمایند و ترک ادغام نیز درست ست چون اِدَّکَرَ[۷] و اِذَّکَرَ و اِذْدَکَرَ که در اصل اِذْتَکَرَ (از ذکر ۱۲) بود و اگر زا باشد دال را زا ساخته زا را در زا ادغام سازند و عکس نکنند و عدم ادغام نیز رواست چون اِزَّانَ[۸] و اِزْدَانَ (در کن فصیح ست ۱۲) که در اصل اِزْتَانَ (از زینت) بود و اگر بجائے عین کلمه تا باشد ادغام و عدم ادغام هر دو[۹] جائز چون اِقْتَتَلَ و قَتَّلَ و اگر ثا باشد لازم ست که هر یکی را جنس دیگرے ساخته ادغام نمایند و عدم ادغام روا نیست چون اِتَّارَ[۱۱] و اِثَّارَ که در اصل اِثْتَارَ بود و اگر سین یا جیم باشد رواست که تا را سین یا جیم ساخته در سین ادغام نمایند چون اِسَّمَعَ و اِجَّمَعَ که در اصل اِسْتَمَعَ و اِجْتَمَعَ بود و اِتَّمَعَ گفته نمیشود و عدم ادغام افصح ست

۱ه قوله اِطَّلَمَ بطائے مهمله تا را طا کردند و طا را در طا ادغام نمودند و این موافق قیاس ست زیرا که درین مثال رد اول بثانی ست ۱۲ ۲ه قوله اِظَّلَمَ بظائے معجمه طائے مبدله تا را ظا ساخته در ظا ادغام نمودند و این مخالف قیاس ست زیرا که رد ثانی باول ست لیکن کثیر الاستعمال است ۱۲ ۳ه اِظْطَلَمَ بقلب تا بطا ۱۲ ۴ه قوله اِصَّبَرَ بقلب صاد مبدله از تا و ادغام در صاد و دران دو چیز مخالف قیاس ست یکے رد ثانی باول و دیگرے ادغام حرف صغیر در — — — — — اِصَّبَرَ و حرف ضوی مصغر — — — — — اِضَّرَبَ در طاء لیکن چون این ادغام بعد قلب طا بصاد یا ضاد ست لهذا شذوذ ثانی خفیف ست ۱۲ ۵ه روا نیست تا فضیلت صاد که صغیر ست و استطالت ضاد زائل شود ۱۲ ۶ه بقلب ضاد معجمه بطائے مهمله مبدله از تا و ادغام دران و آن موافق ست که دران رد اول بثانی ست و مخالف قیاس بسبب ادغام حرف ضوی مصغر در طائے صریح ۱۲ ۷ه قوله اِدَّکَرَ بدال مهمله برد ذال معجمه بدال مبدله از تا و ادغام دال در دال بموجب قیاس و این ادغام اقوی و احسن ست و بذال معجمه برد دال مبدله از تا بذال و ادغام ذال در ذال بر خلاف قیاس ۸ه قوله اِزَّانَ بقلب دال مبدله از تا بزا و ادغام زا در زا بجهت محافظت صغیر زا ابدال رد میشود و گفته نمیشود اِدَّانَ و درین ادغام دو شذوذ ست یکے ادغام حرف صغیر یعنی زا در غیر که آن دال ست دوم رد ثانی بسوے اول و بایں سبب شذوذ اول خفیف گردید ۱۲ . ۹ه قوله هر دو جائز زیرا که هرگاه دو حرف متجانس متحرک در آخر نبود ادغام واجب نبود کذا فی الرضی ۱۲ ۱۰ه و سیبویه بجواز عدم ادغام تصریح نموده لیکن ادغام دران احسن ست و زمخشری ادغام را واجب گفته و مصنف رحمه الله اتباع او نموده ۱۲ ۱۱ه قوله چون اِتَّارَ بمثناة فوقانیه برد اول بسوے ثانی و اِثَّارَ بمثلثه برد ثانی بسوئے اول ۱۲ .

ودر فا[1] کلمه نزد ادغام فتحه وکسره رواست وهمچنین در عین ماضی معلوم نیز فتحه[2] وکسره رواست واین بر چهار صورت خواهد بود فتح فا وعین وکسرهٔ فا وعین وفتح فا وکسر عین وبالعکس چون قَتَّلُوا وقِتِّلُوا وقَتِّلُوا وقِتَّلُوا که در اصل اِقْتَتَلُوا بود بدانکه قوانین هر جنس از اجناس مذکوره بسیار ست اما درین کتاب مختصر زیاده نتوان نوشت تا که عبارت کتاب دراز نگردد فقط ؛؛

تبصره

واگر حرف مذکوره عین کلمه باب افتعال افتد روا که تا لیش جنس مابعد شود وادغام لازم گردد چون هَدّٰی که اصلش اِهْتَدٰی بود تا را دال کردند ودر دال ادغام نمودند وهمزه را از جهت استغناء حذف ساختند ودران نیز چهار صورت ست هَدّٰی بفتح ها ودال هِدّٰی بکسر ها وفتح دال هِدِّی بکسر دال وفتح ها ویا هِدِّی بکسر ها ودال وفتح یا مضارع معلوم یَهِدِّی[3] اصلش یَهْتَدِی تا دال شد ودر دال ادغام گردید وحرکت تا بفا آمد وبکسر فا نیز برائے موافقت ماضی وبکسر علامت مضارع بمتابعت فا در کسره واز قبیل تِعْلَمُ نیست زیرا که یا درانجا مکسور نمیشود وهمچنین ست حال امر ومصدر یعنی هِدّ وهِدَّاءً بفتح[4] فا وکسر آن اصلش اِهْتَدِ[5] واِهْتِدَائ واسم فاعل واسم مفعول مُهِدّ[6] بفتح فا وکسر آن برائے تمیز از اسم فاعل باب تفعیل وبمتابعت ضم میم ضم فا واین وجه بنسبت سابق زائد ست دیگر هرگاه تا تے

---

[1] قوله در فا کلمه مصدر وماضی معروف وامر واسم فاعل واسم مفعول دو واخیرین ضم میم نیز درست ست ۱۲ [2] قوله نیز فتحه وکسره رواست ودر مضارع معروف فتحه فا وکسره آن بموافقت ماضی وکسر علامت مضارع یا تباع فا در کسره جائز ست واز قبیل تِعْلَمُ بکسر تا نیست که درانجا یا مکسور نمیشود نهده کلها من الرضی وشرح الاصول [3] یَهِدِّی وانچه از بعض عرب قراءت یَهْدِّی وباجتماع ساکنین بمعنی ابدال تا بدال و ادغام دال در دال بدون نقل حرکت تا بها منقول است توجیهش اختلاس حرکت فا ولیست خواندن آنست نه اسکان فا تا اجتماع ساکنین لازم آید ۱۲ [4] بفتح فا در مصدر برائے احتراز از مصدر تفعیل که فعال بکسر فا آمده ودر امر حرکت تاست که بنقل بر فا آمده وبکسر فا که حرکت تاست بنقل در آمده در مصدر وبرائے تمیز از امر باب تفعیل در امر یا بنا بر موافقت مضارع ۱۲ [5] قوله اِهْتَدِ امر ومصدر تا بدال بدل شد حرکتش بها آمده ودر دال ثانی ادغام گردید وهمزه وصل بجهت استغناء افتاد یائے اخیر بسبب وقف در امر ساقط گردید ودر مصدر بهمزه بدل شد ۱۲ ؛ [6] قوله بفتح فا که حرکت تاست به نقل بر فا در آمده ۱۲ - اللهم اغفر لکاتبه ولمن سعی فیه والوالدیهم اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین ۔

تفعل و تفاعل پیش از حروف مذکورہ بیاید در جواز ادغام در ما بعد خود مثل تاے افتعال ست و
ہمزہ وصل وقت حاجت در اول آوردہ شود یعنی در صیغہا یکہ پیش فا حرفے نباشد چنانکہ در مصدر
و ماضی و امر چون در ابتدائے در آیند مثل اِتَّرَّسَ و اِتَّارَكَ و اِثَّرَّدَ و اِثَّاقَلَ و اِجَّمَّعَ و
اِجَّامَعَ و اِدَّثَّرَ و اِدَّارَكَ و اِذَّكَرَ و اِذَّكَّرَ و اِذَّابَحَ و اِزَّيَّنَ و اِزَّاوَرَ و اِسَّمَّعَ و اِسَّاقَطَ
و اِشَّجَّعَ و اِشَّاجَرَ و اِصَّبَّرَ و اِصَّابَرَ و اِضَّرَّعَ و اِضَّاغَنَ و اِطَّيَّرَ و اِطَّايَرَ و اِظَّلَّمَ و
اِظَّالَمَ مصدر باشند یا ماضی یا امر کہ در اصل تَتَرَّسَ[1] و تَتَارَكَ و تَثَرَّدَ و تَثَاقَلَ و تَجَمَّعَ
و تَجَامَعَ و تَدَثَّرَ و تَدَارَكَ و تَذَكَّرَ و تَذَابَحَ و تَزَيَّنَ و تَزَاوَرَ و تَسَمَّعَ
و تَسَاقَطَ و تَشَجَّعَ و تَشَاجَرَ و تَصَبَّرَ و تَصَابَرَ و تَضَرَّعَ و تَضَاغَنَ و تَطَيَّرَ و تَطَايَرَ
و تَظَلَّمَ و تَظَالَمَ بود دیگر لام تعریف در راء و نون و در حروف مذکورہ بالا سوائے
جیم وجوبا مدغم میشود نحو اَلرَّاءُ و النُّوْنُ و الثَّاءُ و الدَّالُ و الذَّالُ و الزَّای
و السِّيْنُ و الشِّيْنُ و الصَّادُ و الضَّادُ و الطَّاءُ و الظَّاءُ و التَّاءُ و علیہ التمام

تمت

[1] تَتَرُّسٌ سپر پیش داشتن تَتَارُكٌ بایک دیگر دست داشتن تَثَرُّدٌ ثرید ساختن تَثَاقُلٌ بد دلی کردن در جنگ تَجَمُّعٌ
تَجَامُعٌ فراہم آمدن ضد تفرق تَدَثُّرٌ پوشیدن جامہ و دثار تَدَارُكٌ رسیدن چیزے بچیزے تَذَكُّرٌ تذکرہ کردن و
بیاد آوردن تَذَابُحٌ ہم دیگر را ذبح نمودن تَزَيُّنٌ آراستہ شدن تَزَاوُرٌ گشتن از چیزے تَسَمُّعٌ و شنودن و اندک اندک
شنیدن تَسَاقُطٌ بیفگندن تَشَجُّعٌ بہ تکلیف دلیری نمودن تَشَاجُرٌ خلاف کردن دو گروہ تَصَبُّرٌ شکیبائی کردن تَصَابُرٌ
دشوار شدن و بالا بر آمدن تَضَرُّعٌ زاری نمودن و عجز و خواری کردن تَضَاغُنٌ باہم کینہ ورزیدن و پنہان داشتن کینہ تَطَيُّرٌ
فال بد گرفتن تَطَايُرٌ پراگندہ شدن و دراز گردیدن تَظَلُّمٌ شکایت از ظلم نمودن تَظَالُمٌ ہم دیگر را ستم کردن و ہذا کلہا من منتہی
الارب ۱۲۔

تمت

والحمد للہ اولا و آخرا اللّٰہم انفعنا بما علمتنا و علمنا ما ینفعنا و ارزقنا علما ؞